B1826

Dr. Kristó Gyuláné Fábián Ilona

FEJEZETEK A HATÁROZOTT NÉVELŐ TÖRTÉNETÉBŐL

Bölcsészdoktori értekezés

1980.

I. Előszó

A jelen dolgozat a határozott névelő kialakulásának és történetének vizsgálatát tüzte ki célul. Ehhez azonban elkerülhetetlen, hogy a szakirodalom általános jellegü megállapitásait ne összegezzem.

A nyelvészek általában egyetértenek abban, hogy a határozott névelő nyelvünkben nem finnugor örökség, hanem a magyar nyelv különéletében jött létre a távolra mutató névmásból. A nyelvtudósok véleményei között azonban eltérés mutatkozik, ha a határozott névelő kialakulásának okáról /a/, módjáról /b/ és idejéről /c/ kerül szó.

a/ Meglepően keveset foglalkoztak a szakemberek a határozott névelő kialakulásának okával. Feltétlenül ez a legfontosabb tisztázandó mozzanat, hiszen ha ezt felderitjük, mérföldes léptekkel haladhatunk a határozott névelő problémaköre bármely "fogas" kérdésének megoldása felé. Ahány nyelvész irt erről, szinte annyi választ eredményezett a kutatás. Az erre vonatkozó irodalmat nem időrendben tárgyalom, inkább aszerint, melyeket látom a legmeggyőzőbbeknek. KERTÉSZ MANÓ hiányolja SIMONYI: A jelzők mondattana c. tanulmányának ismertetésében /NyK. XLIII, 387/, hogy a szerző az olasz vagy német hatást nem veszi figyelembe a

Juhász Attila Tudományegyetem Könyvtára SZEGED

névelő kialakulásával kapcsolatban. KERTÉSZ bírálatára egy sokkal korábban megjelent BUDENZ-tanulmánnyal lehet a legtalálóbban felelni /NyK. II, 161/: "A nyelv rendesen névszófogalmak kifejezésére szolgáló szókat vesz át idegen nyelvből, de nem formalis elemeket, melyek saját nyelvében is megvannak..., mert a közbeszéd nem mozog olyan mesterkélt és fegyelmezett formákban, melyek uj idegen formalis elemeket szükségessé tesznek, még kevésbé teszi pedig a beszélő nép azt, hogy egy idegen formalis szónak értéki elváltozását egy megfelelő saját formalis szavával utánozva kövesse... Az articulus, ahol keletkezik, a maga természeténél fogva csak mutató névmásból eredhet." Ez az érvelés igen meggyőző, és kizárja az idegen hatás lehetőségét a határozott névelő kialakulásában.

SIMONYI ZSIGMOND /Jelz. 68/ és KLEMM ANTAL /TörtMondt. 317/ véleménye lényegében megegyezik. SIMONYI a határozott névelő kialakulásának okaként felveti: "a rámutatást csak gyöngébben akarjuk kifejezni s a hangsulyt a főnévre vetjük". KLEMM ezt ugy fogalmazza meg, hogy "a jelzett szó volt logikailag fontosabb, ugyhogy ezt kellett erősebben hangsulyozni".

Időben igen távol, lényegében azonban nagyon közel áll egymáshoz RÉGER BÉLA és MIKOLA TIBOR vé-

leménye. RÉGER /Nyr. XXXIV, 186/ szerint "a névmutatót [=névelő] a kifejezés árnyalására vonatkozó hajlam hozta létre. Az egyedesités céljának legjobban a mutató névmás felelhet meg." Ezért ebből fejlődött ki a határozott névelő. A legmeggyőzőbbnek és az okok bemutatásában a legmélyebbre hatolónak tünik MIKOLA TIBOR okfejtése /MNy. LXII, 446/: "...a magyar nyelvben is megvolt az egyes 2. személyü birtokos személyrag determinativ használata. Ebből később tárgyrag lett...; a tárgyraggá válással párhuzamosan más determinálási mód jelent meg." A határozott névelő létrejötte tehát szoros kapcsolatban van a kialakulása előtti determinálási móddal /vagy módokkal/.

b/ A határozott névelő kialakulásának módjával kapcsolatban nem sok vélemény hangzott el. Erről csak KLEMM ANTAL és BALÁZS JÁNOS nyilatkozott. KLEMM szerint /TörtMondt. 317/ a "magyar határzott névelő a távolra mutató az névmásból fejlődött ki jelzői használatban, midőn a jelzett szó volt logikailag fontosabb, ugyhogy ezt kellett erősebben hangsulyozni, s a jelzőül álló az mutató névmásban meggyöngült a rámutatás képzete." BALÁZS /NyK. LVII, 205/ hiányolja, hogy ezzel a kérdéssel eddig nem foglalkoztak. A ténymegállapitáson tul, hogy ti. a "mutató névmás elvesztette hangsulyát és ilyen módon lassan névelő-

vé kezdett válni" /i.m. 219/, két esetet emel ki:
1./ "A szövegösszefüggésben már előbb említett névszóra valamely, mutató névmással ellátott rokonértelmű szóval utalunk vissza... Mivel azonban az értelmező a már említett fogalomnak valamely uj jegyét tartalmazza, könnyen hangsulyossá válhatik." /i.m. 219/. Igy lesz a mutató névmásból névelő.
2./ "Kettős rámutatásu szerkezetek: az az ember." /i.m. 219/. Ez eredetileg BALÁZS szerint két részből állt: az, az ember. A második az elsőnek értelmezője; mindkét az mutató névmás. Mivel összetartozásuk értelemszerü, ezért sokszor egymás mellé kerültek a mondatban, a második az-ra kevesebb kiejtési idő maradván, hangsulyát elvesztette, s határozott névelővé vált. Mindkét érvelés meggyőző, de hibáját abban látom, hogy meglévő szerkezetekből indul ki, és nem azon elvi alapból, amelyet már korábban maga kifejtett, hogy tudniillik "a határozott névelő is történetileg alakult ki, a gondolkodás fejlődését tükrözve." /i.m. 205/.

Ismét vissza kell térnem a fogalmak determinálásának problémájához. Amikor és ahol /hiszen nem egy csapásra és nem az egész nyelvterületen egyszerre történik az ilyen átalakulás/ a determináló szerepü birtokos személyrag nem tudta betölteni teljességgel ko-

rábbi feladatát, a nyelv uj elemmel igyekezett pótolni. Ezt a funkciót kezdetben a hangsulyos távolra mutató névmás töltötte be, később az igen gyakori használat miatt vált hangsulytalanná. Ilyen hangsulytalan állapotában /tehát határozott névelővé válva/ került át a többi nyelvjárásba is, ahol viszont megvolt és megmaradt a mutató névmás. Az általam gyüjtött adatok is a határozott névelő szük területi kialakulását és egyenetlen elterjedését bizonyitják. Ehhez hasonló problémafelvetést egyedül PUSZTAI ISTVÁN ad /MNy. LIII, 117/: "...arra a kérdésre, hogy a határozott névelő használatában mutatkozó eltérés egyben nyelvjárási eltérés-e, ugy hiszem, csak igennel lehet válaszolni. Felvetődik a kérdés, hogy vajon a határozott névelő nem egyetlen nyelvjárásból indult-e el hóditó utjára."

c/ A harmadik fontos probléma a határozott névelő kialakulásának ideje. Ennek tárgyalása már sok vonatkozásban fedi a dolgozat következő fejezetének tartalmát, ezért a határozott névelő létrejöttének és elterjedésének kérdését a nyelvemlékeken, a kódexeken és a világi szövegeken végzett konkrét vizsgálatokkal együtt tárom fel.

A szakirodalom áttanulmányozása után nyilvánvalóvá vált, hogy hiányzik a határozott névelővel kap-

csolatban az évszázadokon át végigvezetett feldolgozás. Azt tekintettem feladatomnak, hogy elemezzem a határozott névelő kialakulásának és használatának történetét a kezdetektől a XVII. század végéig egyházi és világi szövegek segitségével. A kiválasztott szövegek nem adják a határozott névelő teljes fejlődését, hanem adalékok ehhez a témához. Nem egyenlő sullyal tanulmányoztam az anyagot a XII-től a XVII. századig, mert a XII--XIV. szd., de még a XV. szd-i Bécsi Kódex és a Szabács Viadala is jól földolgozottnak tekinthető. A határozott névelő kialakulásának bemutatása érdekében azonban az e századokról megállapitott eredményeket is összefoglaltam. /Ezzel együtt természetesen a nyelvemlékeket és egyéb szövegeket is alaposan megvizsgáltam./ Önálló kutatásaim a XVI--XVII. századi szövegekre irányultak, amelyek egyrészt egyházi /Érdy--Kódex/, másrészt többféle célt szolgáló világi területekről /levelek, perek/ származnak. Ez utóbbi 2 évszázadot alig vizsgálták: ez idő alatt a névelő elterjedt, használatának keretei kialakultak és véglegeződtek.

A határozott névelő funkciója; helye a nyelv rendszerében

Napjaink nyelvtudománya /IMRE--TEMESI: MMNyR. I, 268/ a határozott névelőt a viszonyszók közé sorolja: "A névelő /artikulus/ a két másik fajta viszony-

szótól — a névutótól és a kötőszótól — eltérőleg nem mondattani összefüggéseket fejez ki, hanem valamely utána következő főnév /főnévi értékben vett hang, másfajta szó, mondat/ jelentéstartalmának határozottságára vagy határozatlanságára, azaz logikai—jelentéstani természetére rámutató, utaló szófaj." A nyelvészeti kutatások folyamán sokan helytelenül mondattani /jelzői/ szerepet adtak a névelőnek /RÉGER: Nyr. XXXIV, 188; BOGNER: BKMondt. 63; SZAMOSFALVI: MNy. XXI, 100/. Ami pedig a határozott névelő funkcióját illeti: "A határozott névelő a vele kapcsolatos főnevet stb. azáltal határozza meg, hogy jelentéstartalmát általános vagy egyedi értelemben szembeállitja minden más hasonló dologgal, fogalomkörét a rámutatással mintegy megjelöli, megkülönbözteti." /MMNyR. I, 269/. A határozott névelő szerepével, funkciójával kapcsolatban a legtöbb kutató ilyen vagy ettől csak árnyalataiban eltérő megállapitásokat tesz. /l. RÉGER: Nyr. XXXIV, 182—3; SIMONYI: Jelz. 68—9; BADICS: NyK. XV, 406; KLEMM: TörtMondt. 318; IMRE: SzabV. 257; BÁRCZI: MNyÉletr. 179/.

Attila Tudományegyetem Könyvtára SZEGED

II. Korai nyelvemlékeink /XII--XIV. század/

A Halotti Beszéd és Könyörgés /HB. és K./ XII. század végi irója /Korai nyelvemlékeink keletkezésére és létrejöttük sorrendiségére l. BENKŐ LORÁND: MNy. LXXIII, 130--46/ az ez, oz alakot tizenháromszor használja. Ez a mennyiség nem kevés egy harminckét soros szövegben. Ebből négy oz, hét ez. Szerepel még nyelvemlékünkben az ozuk és az ozehuz alak. Nem kétséges, hogy az ez mutató névmással hangsulyosan, közelre mutat a szerző, pl.: ez vermut. A névelővé minősitás szempontjából a négy oz alakot kell megvizsgálnunk. Az oz mind a négy esetben a gyümölcs szó előtt fordul elő. A kifejezés első megjelenése kapcsán M. KORCHMÁROS VALÉRIA /MNy. LXXII, 210--2/ kiemeli, hogy itt "inkább a deixis képzete uralkodik az ujjal való rámutatás térbeliségével." Az isteni intelem megjelenitett, dramatizált előadása valóban kinálja ezt a lehetőséget. Már RÉGER BÉLA /Nyr. XXXIV, 231-44/ felhivja a figyelmet az első oz és a többi három megkülönböztetésére, mégpedig az első oz mutató névmás, a többi három névelő /i.m. 231--2/. RÉGER BÉLA tehát számol névelővel a HB. és K.-ben. M. KORCHMÁROS VALÉRIA e három alakot anaforikus mutató névmásnak te-

kinti, más-más hangsullyal. Szerinte az oz tiluvt gimilʃtwl kifejezés oz-ja hangsulytalanabb, mert az egyedi jelző már éppen eléggé determinálja a szót /i.m. 211/. A "két utolsó névmás /a többi ismétléssel szerves egységben/ tudatosan alkalmazott stilustényező, amely az anaforikus kijelölő jelzői minőségből fakadó helyzeti energián felül még emfatikus nyomatékot is élvez." /i.m. 212/. BENKŐ LORÁND egyáltalán nem differenciál: mind a négy szerkezetet kijelölő jelzővel forditja mai magyar nyelvre /MNy. LXXIII, 299/. A legtöbb kutató mutató névmásról vagy mutató névmási elemről beszél /IMRE SAMU: MNy. XLIX, 348--59; KLEMM ANTAL: TörtMondt. 317; BERRÁR JOLÁN: TörtMondt. 124/. MIKOLA TIBOR oknyomozó kutatása indokolja meg pontosan, miért is nem "köteles" névelőt találni a HB.-ben /MNy. LXII, 447/. A "magyarban is megvolt az egyes 2. személyü birtokos személyrag determinativ használata." Ebből később tárgyrag lett, s a "tárgyraggá válással párhuzamosan más determinálási mód jelent meg." /i.m. 446/. A birtokos személyraggal való determinálás távolról sem volt olyan széles körben használt, mint a mai határozott névelő. Nem kellett külön determinálni a következő szavak esetében:

1. ha a szó birtokos személyraggal van ellátva;

2. ha a szónak jelzője van;

3. ha a dologból elvileg csak egy van.

Ezen az alapon -- mondja MIKOLA TIBOR /i.m. 447/ -- "szükségtelen a határozott névelő a HB. és az ÓMS. ilyen helyein". MIKOLA szerint a GyS.-ban már előfordul a határozott névelő. Visszatérve a HB.-re, feltételezhető, hogy a mutató névmás különböző hangsulyozása alkalmas volt a megfelelő determinálásra.

A kutatás mérvadó irányvonala tehát -- ugy tünik: teljes joggal -- nem számol a határozott névelő jelenlétével a HB. és K.-ben.

A következő becses nyelvemlékünk /amely BENKŐ LORÁND kronologizálása szerint a XII. sz. vége—XIII. sz. eleje/1350. k. keletkezett [MNy. LXXIII, 140]/ a Königsbergi Töredék és Szalagjai /KT. és Sz./. A mutató névmási határozószó ragozása igen magas szinvonalu, tehát amikor határozott rámutatásról van szó, kifogástalan a szófaj használata: pl. 7. sor: ozut; a KT. és Sz. hátlapján: oznoc [ne]ue[te[[el; ozun keppe[n]; /ez [cent/ ez nem ygeb. Külön ki kell emelnem a KT. és Sz. 7-8. sorának mutató névmásos szerkezetét, melynek értelmezése külön gond. A részlet: Ez oz ý[ten mynt evt e[meríuc, || quit [ceplev nem illethet /Betühiv átirás: ÓMOlv. 183—6/. Még nem le-

het szó a mai értelemben vett, a mai használatnak megfelelő szerkezetről, amelyben a hangsulyos mutató névmás és a főnév közé hangsulytalan névelő járul. A KT. és Sz. esetében ez csak véletlen egybeesés a mai ez az asztal tipusu szerkezettel. A 7. sor Ez szava -- természetesen hangsulyos -- közelre mutató névmás, az oz pedig -- szintén hangsulyos -- előremutat a 8. sorban folytatódó alárendelt mellékmondatra, amely a quit kötőszóval kezdődik. Ez a szerkezet /az..., ki.../ egyébként a későbbi nyelvemlékekben igen gyakori. Egy mai példával illusztrálva: Ez az a könyv, amit én adtam neked? Tehát a KT. és Sz. Ez oz y[ten kifejezése semmi esetre sem azonos a mai, hasonlóan leirt, de másképpen hangsulyozott szerkezettel: ez az isten. Ha nem igy lenne, hanem valóban szabályosan használt mutató névmásról /Ez/ és névelőről /oz/ lenne szó, akkor a névelőt joggal kérhetnénk számon e nyelvemlék más helyeitől: pl. 6-7. sor: qui legen neky ‖ atia; előlapján 4. sor: Ihul uagu[n] [cenz leannoc [l]acadalma.

Az Ez oz i[ten oz szavát RÉGER BÉLA /Nyr. XXXIV, 233/, IMRE SAMU /MNy. XLIX, 350/, BADICS FERENC /NyK. XV, 405--6/ és KLEMM ANTAL /TörtMondt. 317--8/ névelőnek tekintették. MELICH JÁNOS szerint "A HB.-ben, s általában a XIII. század első negyede előtti nyelvünk-

ben ilyen névelőnk nem volt." /MNy. XXIV, 4/. Más kutatók felfigyelnek a kifejezés előreutaló voltára /BALÁZS: NyK. LVII, 212; BERRÁR: TörtMondt. 124; BÁRCZI: MNyÉletr. 150/, igy inkább mutató névmásnak veszik a KT. és Sz. oz alakját.

Sajátságos, hogy tárgyunk szempontjából éppen az a korai nyelvemlék okozza a legtöbb gondot, amelyben egyáltalán nincs névelő vagy mutató névmási elem: vagyis az Ómagyar Mária-Siralom /ÓMS./. E nyelvemlékünk keletkezése a XIII. század eleje/XIII. század közepére tehető /BENKŐ LORÁND: MNy. LXXIII, 140/. IMRE SAMU /MNy. XLIX, 350/ és BÁRCZI GÉZA /MNyÉletr. 150/ csak a névelő hiányának tényét állapitja meg. MIKOLA TIBOR viszont a determinálás akkori szabályait veszi figyelembe és kifejti, hogy "szükségtelen a határozott névelő" /MNy. LXII, 447/. Egyetlen mutató névmási alak szerepel nyelvemlékünkben magas magánhangzós formában, s itt előreutaló értelme van: 25—26. sor: en erzem ez buthuruth ‖ kyt niha egyre. Ilyen előre- vagy visszautaló értelmü alárendelt összetett mondat nincs több az ÓMS.-ban. Egyéb helyeken: megszólitásokban, jelzős szerkezetekben, birtokos szerkezetben, birtokos személyragos szó esetén, stb. nem használ a szerző mutató névmást vagy névelőt a determinálás korabeli szabályainak megfelelően.

A Gyulafehérvári Sorokat /GyS./ a szakirodalom 1310--1320 körülre datálja /BÁRCZI--BENKŐ--BERRÁR: A magyar nyelv története, 44/. A nyelvemlék tizenöt sorosz az első öt sor mindegyike egy-egy birtokos szerkezetből áll. Értelme alapján azonban lazább, mint a megszokott birtokos--birtok-viszony két tagja közti kapcsolat, talán dativusz posszesszivusznak tekinthető, azonosító tartalmu mondat /a következőképpen kiegészitve/: A háboruságban valóknak ő /Jézus/ a kegyessége, stb. A szóban forgó /-nak, -nek ragos szóval jelölt/ emberek, személyek annyira általánosak, meghatározatlanok, hogy a determinálást szükségtelennek vélem az első öt sor dativusz posszesszivuszai előtt. A birtokos személyragos szó, a szerkezet második tagja pedig már elég határozott. A második négy sornyi egység szintén azonos szerkezetü sorokra épül; az első egység azt sorolta fel, ki és mi Jézus az emberek számára, a második egység pedig elmondja, hogyan látják a hivők Jézust. A négy megállapitás egymáshoz hasonló felépitésü, birtokos szerkezet, amelyek közül az utolsóban szerepel egy <u>oz</u> alak: <u>Oz kerezt fan</u>. Ez a szócska már hangsulytalanná vált mutató névmás, azaz névelő. A többi kifejezés előtt még nem találunk névelőt, mert azok, mivel jelzős kifejezések, determinált fogalmak /MIKOLA: MNy. LXII,

MTA Nyelvtudományi Intézet Könyvtára SZEGED

447/. Tehát a névelő kialakult, használati köre azonban még igen szük. Nem szerepel névelő a harmadik egységben sem: jelzős szavak, tulajdonnevek, birtokos személyragos szók előtt még szükségtelen volt a használata.

A Marosvásárhelyi Sorok /MvS./ a XV. század első negyedéből származik /MOLNÁR--SIMON: Magyar nyelvemlékek, 62/. E néhány soros nyelvemlék két névmási alakzatu szót tartalmaz. Az egyik tárgyragos, egyértelmüen mutató névmás: valaky azt | hallandia. A másik az alak értelme tágabb mondatkörnyezetben világos: ha miden te atyad dauid kyral | chach eggiet meg elend 6 valaky azt | hallandia az nog yelte|t tezen. /Betühiv átirás MOLNÁR--SIMON: Magyar nyelvemlékek, 63./ Ez utóbbi az alakot is hangsulyosnak érzem a két tagmondat kapcsolata miatt. A központozás elvégzése utáni értelmezés szerint: aki azt hallja /hallani fogja/, az nagy üvöltést tesz. Az alanyi alárendelésü összetett mondat utalószavaként szereplő az feltétlenül hangsulyosan hangozhatott, igy névelőként való értékelését semmi sem indokolja. Hasonlóan vélekedik SZABÓ T. ATTILA: "E mutató névmás szövegemlékünkben kétszer, ragtalan és -t tárgyragos, de már nyiltabbá vált alakjában olvasható." /MNy. LIII, 345/.

A határozott névelő a nyelvemlékek tanuságtéte-

le szerint a magyar nyelv különéletében alakult ki, hangsulytalanná vált mutató névmásból eredt. Első biztos megjelenése a XIV. század elejére tehető.

III. A Bécsi Kódex /XV. század/

IMRE SAMU külön tanulmányt szentelt az 1450 körül keletkezett Bécsi Kódex /BécsiK./ névelőhasználatának /IMRE SAMU: A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben, 1953/. Ebben a munkájában részint végigvezeti a határozott névelő kialakulását az 1450-es évekig, részint pedig aprólékosan feldolgozza a Bécsi Kódex névelőhasználatának összes tipusát. Főbb megállapitásai a következők /i.m. 359/:

1. A jelzőtlen tulajdonnév minden fajtája, bármilyen mondatrész szerepét tölti is be, csak névelő nélkül használatos.

2. A jelzős tulajdonnév mellett már előfordul a névelő, de nem annyira általános, mint a jelzős köznevek előtt.

3. Az állandó jelzővel /pl. szent/ ellátott tulajdonnevek előtt nem találunk névelőtt.

4. A jelzőtlen isten, ur, uristen, király, királyné szavak a névelők használatát illetően nagyjából ugy viselkednek, mint a tulajdonnevek.

5. A köznevek és a köznévként használt más névszók közül azok előtt, amelyek a faj egy már ismert vagy említett egyedét vagy részét jelölik, a névelő használata majdnem általánosnak mondható.

6. Ha a szó az egész fajt jelöli, a névelő még ritkább, de azért néha megtalálható.

7. A birtokos személyragos szók előtt, ha a birtokos személynévmás, a névelő egészen kivételes.

8. Ha a birtokos nem személynévmás, a névelő már inkább használatos, de a névelő nélküli alak még gyakoribb.

9. Olyan jelzős kifejezésekben, szerkezetekben, amelyek határozott, már ismert fogalmat jelölnek, a névelő használata szinte általánosnak mondható.

10. Azonos mondatrészek előtt a névelő használata változó.

Mivel a Bécsi Kódex egy tekintélyes részét /Ruth könyvét és más fejezeteket/ magam is feldolgoztam, (és) a fent idézett törvényszerüségeket saját gyüjtésü példáimmal illusztrálom, amelyek általában rendre megerősitik IMRE SAMU következtetéseit. /Példaanyagomat olyan sorrendben mutatom be, amilyen sorrendiségben IMRE SAMU a törvényszerüségetket megállapitotta./

1. BécsK. 24: Olofeznés élet; BécsiK. 37: Iudit; BécsiK. 147: Daniélt; BécsiK. 144: Baltazar kiral; BécsiK. 139: Nabuchodonozoron; BécsiK. 32: az Ebézéc lána vagoc.

2-3. Az átvizsgált fejezetekben ezekre a törvényszerüségekre nem találtam példát.

4. BécsiK. 146: iſten bèrèkèztette; BécsiK. 16: mēt vr mèghalgatta; BécsiK. 174: megharaguā kiral; BécsiK. 145: kerènd valakit az iſtenekbǫl; BécsiK. 39: a felſèges vr iſtentǫl; BécsiK. 164-5: a kiral ǫ akaratta zerent tezen.

5. BécsiK. 41: akǫfalokza; BécsiK. 32: lèzallana a hègzǫl; BécsiK. 21: a pazitaſoc; BécsiK. 16: a papoc; BécsiK. 173: a babiloniaknal; BécsiK. 171: a venec; BécsiK. 152: megvère a koſt; BécsiK. 38: a kuſdedtǫl fogvā; BécsiK. 145: az ablakoc mèg nitvā.

6. BécsiK. 40: Monda... mēd annepnc; BécsiK. 23: az èghazban ymadkozanac; BécsiK. 12: megzamlala a fèrfiakat; BécsiK. 174: a bort èlègehèd; BécsiK. 35: aiohokat kiknc nīhèn paztoza; BécsiK. 33: az èmbèznc ki; BécsiK. 43: ezǫkǫdncuala az ebezectǫl elzaladniok; BécsiK. 123: Mikēt a vas nem elegeithetic a hèreppèl.

7. BécsiK. 174: ǫ zokaſoc zerēt; BécsiK. 130: ag dihǫſeget te nèuèdnèc; BécsiK. 33: hallottakuolna ǫ igeit; BécsiK. 31: mègmoſo ǫ tèſtet; BécsiK. 31: èn zvuèmbèn; BécsiK. 12: te zemèd ſem; BécsiK. 11: ǫ zvuǫ felèmèlkèdèc; BécsiK. 163: ǫ bozzoſagibol; BécsiK. 33: a te nèpèd ked; BécsiK. 127: a mu iſtenǫnc; BécsiK. 124: a tv iſtentec.

8. BécsiK. 170: a gimǫlh kèrtnèc aitoit; BécsiK. 169: a haznac zolgay; BécsiK. 160: a gǫrǫgǫc fèdèlme; Bé-

csiK. 37: kv̇n allana ahailaknak aitaia elǫt; BécsiK. 146: az orozlanoc vèrmebè; BécsiK. 136: ǫ gu̇kèrenèc nèmzeʃet; BécsiK. 134: az egǫ tůz[nec] kemencèienèc aitaiahoz; BécsiK. 13: tehenecnc̣ ȟordait ꝛ iohoknac ȟordait; BécsiK. 43: az halmoknac ǫʃuènin.
9. BécsiK. 172: tamadnac a kèt papoc èllèn; BécsiK. 169: ki menenèc a titk aiton; BécsiK. 167: meṅṅèl a vegèzètes zerzeʃrè; BécsiK. 165: a fenes ꝛ ʃcēt hegē; BécsiK. 163: bèmegen a bǫuǫlkǫdǫ ꝛ az kazdag varoʃokba; BécsiK.159: az èlǫ naptol fogua; BécsiK. 157: az ǫrǫc igaʃʃaǵ; BécsiK. 150: a harō kiralokat; BécsiK. 123: bètǫlte mend a fǫldèt èz az alom; BécsiK. 25: o2deitas annag eghazban; BécsiK. 11: Sok nemzeteket.
10. BécsiK. 119: egbè hiuattatnanac az oltaron nezǫc ꝛ a taltoʃoc a gonozteuǫc a caldeoʃoc; BécsiK. 163: bemegen a bǫuǫlkǫdǫ ꝛ az kazdag varoʃokba; BécsiK. 140: èl hozattatnanac az araṅ ꝛ èzůʃt èdeṅec; BécsiK. 13: arānat ꝛ èzvʃtǫt iǵen ʃokat vǫn; BécsiK. 136: Mèggetec èl a fat ꝛ ǫ aǵait; BécsiK. 119: Az almat kèdeg ꝛ ǫ magarazattat; BécsiK. 123: a ʃarral ꝛ a ȟèreppèl.

Néhány érdekesség jelentkezik a mutató névmás használatában is. Legtöbbször az ez közelre mutató alak fordul elő, s közel ennyi az e rövid alakok száma. /BécsiK. 44: èz èuèket; BécsiK. 118: èz illèn nè-

mo̧ bèzedet; BécsiK. 34: èz vilagnac; BécsiK. 121: è titk lakat; BécsiK. 143: e kèznèc vya; BécsiK. 41: èmay./ Többször előfordul a rövid alak a névszóval egybeirva is. A mélyhangu rövid forma /a/ is lehet ritkán mutató névmás: BécsiK. 173: Daniel kèdeg a napſagtol foguan. Egyetlen egyszer találtam kijelölő jelzős szerkezetet névelővel kiegészülve: BécsiK. 123: bètǫlte mend a foldèt èz az alom.

A határozott névelő történetére vonatkozóan a Bécsi Kódex áttanulmányozása után az látszik a legfontosabb megállapitásnak, hogy a határozott névelő XIV. század eleji első biztos feltünését követően alig másfél évszázad alatt gyors és nagy ütemü fejlődésen ment át.

A Szabács Viadala /XV. század/

A XV. század végén keletkezett /BÁRCZI--BENKŐ--BERRÁR: A magyar nyelv története, 48/ Szabács Viadalában /SzabV./ mutatkozik meg először, hogy a nyelvemlékben előzőleg már emlitett dolog és személy neve a későbbi szövegrészben általában névelővel, illetve alig hangsulyos mutató névmással szerepel. Igy található rögtön a -- feltehetően töredékes -- mü első sorában, de a későbbiekben is: SzabV. 1: De az fellywl mödot pal kenezÿ; SzabV. 15: az hayokot fel vontata

/egyszer már emlitve névelő nélkül/; SzabV. 100--3: egheleth muta Honneg 'egy helyet mutat, ahonnét'; Az helrwl 'arról a helyről'. A névelő használata azonban kétségtelenül ingadozó.

Igen fontos jelenség, hogy a közismert dolgokat vagy személyeket a legtöbb esetben névelővel emliti a szerző, hasonlóan a BécsiK. szövegirójához. Az ingadozás azonban itt is mutatja, hogy még nem megállapodott szokásról van szó. SzabV. 9: az [vyzen] Dunan valokoth; SzabV. 9: [Az kyraly miltan]. De: SzabV. 36: keges yſtennel vadnak; SzabV. 44: erws Sabach meg vetelerwl; SzabV. 99: kyralhoz ÿwta.

Korábbi és későbbi nyelvemlékekben is gyakori a következő tagmondatra előremutató névmási elem: SzabV. 39: az twbbÿ othtolÿal kyk; SzabV. 117: Az kenczeth ky oth Chazarth illethne. Visszautalásra is alkalmas ez az elem, amely itt hangsulyosabb, mint e nyelvemlék többi az alakja.

A SzabV. irója nem következetesen használja a névelőt a birtokos szerkezetek előtt /SzabV. 2: Aroknak melyſeget/, minőségjelzős szerkezetek előtt /SzabV. 36: keges yſtennel/, főnévként használt melléknév előtt /SzabV. 52: AzzaI magÿarok/, sorszámnévi jelző előtt /SzabV. 56: elw alom kor/ és közismert személyek neve előtt /SzabV. 78: kyralnak/. A felsorolt hiányos-

ságok, illetve az ingadozó használat mutatják, hogy átalakulóban lévő alakzatról van szó. Egy-egy tipus névelőhasználatával szemben több ellenpéldát is lehet találni, igy vagy azt a következtetést kell levonnunk, hogy a Szabács Viadala irásának idején vagy területén a Bécsi Kódexéhez viszonyitva szükebb körü volt a névelőhasználat, vagy azt, hogy a SzabV. nem szolgáltat elegendő példát az egyes esetekre. Feltételezhetően mindkét tényező szerepet játszott a szöveg kialakulásában. IMRE SAMU összevetve a SzabV. és a BécsiK. névelőhasználatát a BécsiK. feldolgozásakor megállapitott tipusok szerint, arra a következtetésre jut, hogy a "határozott névelő használata a XV. sz. folyamán kiterjed" /IMRE SAMU: A Szabács Viadala, Bp. 1958. 225/. Ugyanakkor fel kell hivni a figyelmet arra, hogy ez a "kiterjedés" sokkal inkább érvényesül a Bécsi Kódexben, mint a Szabács Viadalában.

Mindez arra mutat, hogy a nyelvfejlődési tendenciák -- adott esetben a határozott névelő kialakulási folyamata -- nem egyenletesen, nem területtől és egyéni nyelvhasználattól függetlenül érvényesültek.

IV. Az Érdy-Kódex /XVI. század/

Az Érdy-Kódex szövegének olvasása közben sokszor támadt az az érzésem, hogy a névelő -- a következetlenségek ellenére is -- szinte teljes mértékben kialakult az 1520-as évekre. A formája ugyan még megegyezik a mutató névmással, hangsulyos azonban már nem lehet. Nem lehet, mert egy-egy hosszabb mondatban /s ilyenből sok található/ négy-öt az előfordul. Ennyi egyformán hangsulyos elem pedig elképzelhetetlen egy mondaton belül. Például álljon itt egy mondattöredék I. 5 /I.: kötetszám; 5: oldalszám/: ...atya fyw zent lelek es az kegyes zyz maria azzonywnk mind az mennyey zentöknek zent angyalokkal az my haylokwnkban... Ezt a véleményemet támasztja alá az is, hogy általában mely szavak előtt használ névelőt a kódex irója. Mivel nem világi szövegről van szó, eleve "behatárolt" a kódex szókincse. Ebből a szókészletből pedig kiemelhetők a középkorban gyakori szavak, sztereotip kifejezések. Ezek: I. 271: az wr Iſtentewl; az aldot kegyelmes wr Iſten; az ew wratwl teremteyeetewl; I. 5: az egyes zyz maria azzonywnk; II. 421: az ew mennyey attyoknak orzagaban; I. 367: az zent Dauid kyralnak nemzeteeből; I. 369: az ew zent ffyaban; I. 10: az zent gabriel angyalnak byzonſaga zerent. A névelő az

formája éppen ezek előtt a szavak és kifejezések előtt használatos a leggyakrabban. Jellemző viszont, hogy el is maradhat ezek előtt is. Az átnézett szöveg bizonyitja, hogy a szerző az ismertnek vélt fogalmakat az esetek kétharmad részében névelővel említi. Az az szó azonban kap egy kevés hangsulyt, de nem mint mutatónévmás, hanem mint az őt követő szónak vagy kifejezésnek emfatikus nyomatékot adó névelő. Feltételezhető, hogy a vallásos szövegekben a XIV--XVII. században tudatosan alkalmazták ezt a stiluseszközt, ismétlésekkel, állandó jelzőkkel együtt. Vizsgáljuk meg, milyen esetekben használatos a névelő az Érdy-Kódexben!

1. Feltünően hiányzik a névelő az ember szó előtt, nemcsak akkor, ha ez a szó általános alany a mondatban, hanem akkor is, ha más mondatrész: I. 270: kereztyen embernek; I. 377: ember el karhozyk. Egyszer szerepel névelővel a tizennégy névelőtlen alakkal szemben: I. 376: Annee halarra melto az ember. Ez a szó fajt jelöl, a talán emiatt igen lassan véglegeződik előtte a névelő az évszázadok folyamán.

2. A névutós főnevek előtt és a hosszabb névutós szerkezetek előtt igen ingadozó a névelőhasználat: nyolc névelőtlen és tizenegy névelős alak fordult elő. Nem mutat következetességet egyik csoport

Szeged

sem. Változó a névelőhasználat a hosszabb, egyéb bővitményekkel bevezetett névutós szerkezetek előtt is. I. 4: az vygatalo zent leelek malazttyanak myatta; I. 270: Iſten ellen; I. 4: zent proffetaknak myatta; I. 269: Criſtuſ Ieſuſ zyletteeſeenek wtanna. A hosszabb kifejezések előtt gyakoribb a névelő. I. 378: az te eeletednek peldya zerent; I. 368: az ew zent halalanak myatta. A névelő tehát szinte összefogja az öt-hat szóból álló szerkezeteket. I. 376: az ennen zaya atal zarmazot zent yghеekből.

3. A magukban, bővitmények nélkül álló konkrét főnevek a mai szabályoknak megfelelően kapnak névelőt. Ha már emlitett vagy közismert személyről vagy dologról van szó, akkor szinte kivétel nélkül találunk névelőt a főnév előtt. I. 269: az kyralyoktwl; I. 269: az gyermeket /háromszor igy emlitve/; I. 374: az törwen kenbenes; I. 377: az templomba menwn; I. 379: az közneep; II. 482: be ytee az aytoot; II. 484: az wczan; az ſaarban.

4. Az elvont főnevek nagy következetességgel kapnak névelőt, ha azokat az Érdy-Kódex irója határozottá akarja tenni. I. 271: az artatlanſagot meg akarya tartany; I. 366: az ygaſſag; I. 370: az yghe; I. 374: az ygyeközeteth; az teetemeenth; I. 5: az byn; I. 377: az keerelmeeſym.

5. Jellemző a névelő fejlettségi fokára, hogy a főnévként használt más szófaju szót névelővel "főnevesiti" a szerző /kevés kivétellel/. I. 371: az elſew; I. 366: az kegyetlent; I. 377: az yoban veghyg meg marad; I. 3: mennek az ygazak; I. 2: yot gonoztwl.

6. Az ur, uristen, király szavak felerészben névelővel állnak. I. 270: wr Iſtennek hadny; I. 374: wrwnk Ieſus; I. 374: az wr iſtent; I. 3: az wr iſtennek.

7. Birtokos személyragos szavak:

a/ Az Érdy-Kódex szövegének terjengős stilusára jellemző, hogy a birtokos személyragos szavakat személyes névmás előzi meg, kiemelve, hangsulyozva a birtokost. Kevés birtokos személyragos főnév áll magában, bővitmény nélkül. A talált három példából kettő névelő nélkül szerepel, egy pedig névelővel: I. 3: zemewnkkel yol lattyok; I. 378: hazokhoz; I. 374: az veeghe.

b/ Ha a birtokos személyragos szó előtt személyes névmás áll birtokos jelzőként, akkor a szerkezetet az esetek háromnegyed részében névelő vezeti be. /Huszonhét névelős alakot találtam, kilenc szerkezet pedig névelő nélkül szerepelt./ A BécsiK. keletkezése utáni évtizedekben a névelő uj nyelvterületet hóditott meg magának. A határozottság érzékeltetéséhez már nem volt elegendő a birtokos személyrag és a birtokos jelzőként álló személyes névmás. Ezt a szerkezeti bővü-

lést itélem az egyik legfontosabb lépésnek abban a folyamatban, amely a névelő teljes térhóditásához vezetett. Igaz ugyan, hogy ez a szerkezet a későbbi évszázadokban lerövidült a személyes névmás és a névelő elhagyásával, de ez a nyelv gazdagodását szolgálta. A rövid és a hosszu alak eltérő gondolati tartalmat fejez ki: a bővebb szerkezett hangsulyos, kiemeli a birtokos fontosságát. Példák az Érdy-Kődexből: I. 375: az ty zywetek; az ty ellenſeegtek; I. 367: az ew bezeedeen; I. 269: az ew ffyay; I. 373: az ew tyztha lelky zerelme; I. 378: az en keth zyz leanymat; de: I. 271: ew zyweeben; I. 366: ew gyökereeből. /Érdekes, hogy az ilyen névelő nélküli szerkezetek csak két szóból állnak, nincs bővitményük, mig a névelősek többsége hosszabb kifejezés./

8. Jelzős szerkezetek:

a/ A minőségjelzős kifejezések az esetek nagyobb részében névelővel szerepelnek. A néhány névelő nélküli alak nem mutat következetességet: ugyanazok a főnevek előfordulnak azonos vagy más jelzővel névelős formában is. I. 3: zent yraſbol; I. 3: az zent yraſt meg wtalny. További példák a névelős szerkezetek közül: I. 270: az apro gyermekeket; I. 368: meeg az yol eelew neepek ees; I. 375: az zent ewangeliomba; I. 378: az lelky yozagokban; I. 372: az yo eelethnek

es az menyey bodogſagnak; I. 370: az eedes maria; I. 270: az apro zentek; I. 367: az edes Ieſuſt.

b/ Sorszámnévi minőségjelző előtt nem használ névelőt az ÉrdyK. irója. I. 377: Tyzen eeggyed zenthſeeghnek regula'a; I. 2: maſod helyen. Egyetlen kivételt találtam: I. 4: Maſod tanwſagwnk lezen az maſod yewetelyről.

c/ A mennyiségjelzős kifejezések száma elég csekély, s ezekben a névelő használata a mai szabályoknak megfelelő. I. 268: az harom zent kyral'ok; I. 372: az elſew harom regulat, kyket. Ez utóbbi példa névelője talán némi hangsulyt is kapott, előreſmutatván a kyket kötőszóval bevezetett második tagmondatra.

d/ A birtokos szerkezetek többféle bővitménnyel szerepelnek. A csak birtokos jelzőből és birtokból álló szerkezet előtt az esetek többségében névelőt használ az Érdy-Kódex irója. I. 379: az zyzeſſeegteknek byzonſagara; I. 378: az leanyoknak kezeyt; I. 374: nemeſſeb az iſtennek annyanaal; I. 270: az ſydoknak kyrallya zyletet vona. Csak néhány kifejezés előtt marad el a névelő a birtokos szerkezet elől. I. 368: erdegnek keenos köteleeből; I. 379: menyeknek orzagabol; I. 269: Syralomnak zozattya. Ha a birtokos jelzőt még egy személyes névmás is megelőzi mint birtokos jelző, akkor /egyetlen kivétellel/ névelőt kap mindegyik szerkezet. I. 367: az ew orzaganak veeghe nem

leezen; I. 270: az ew ellenſeegheenek haragos dyheſſegheet; I. 368: my halalwnknak ydeyn.

A birtokos szerkezet két tagja több bővitményt is felvehet, igy igen szép, kerek, gyönyörködtető kifejezések alakulnak ki: I. 3: Az yewendő wr iſten ffya zyleteſeenek aldot ynnepeere; I. 4: el yewny az nagy kőzőnſeeges betegſeeghnek es halalnak el hatalmazaſaerth; I. 5: az eedes wr iſtennek zent malattyaat; I. 376: az mennyey zent magzathnak zyletee ſen; I. 377: az wtolſo veeghyg meg maradaſnak rendeeben; I. 375: az harmad rendben valo zenthſeghes regulanak tanwſagara. Az előtt álló birtokos jelző és az azt követő birtok között csupán egyetlen esetben áll névelő: I. 372: az zoltaar kenynek az felewl meg mondot helyeen hol. Az ilyen hosszabb kifejezések belsejébe még nem lépett be általános érvénnyel a névelő; kissé lazitja a szerkezetet. Az előző példamondatba ugy kerülhetett, hogy a második az szó kissé hangsulyos ejtéssel előremutat a hol kötőszóra, azaz a következő tagmondatra.

9. Egyéb esetek:

Az Érdy-Kódex csak ritkán használja az ezen, azon mutató névmást /magam négy alkalommal találtam/: I. 2: maſod helyen ezen zent Paal vala; I. 373: ezen vylagon; I. 374: ezen vylagon; I. 2: azon torkoſſagban. Ez azt bizonyitja, hogy az ez, az alakok egy része fel-

tétlenül hangsulyos, hiszen az általam elolvasott részekben négynél több alkalommal volt szükség előreés visszautalásra, de semmiképp sem annyiszor, ahányszor az az alak előfordul. Az az forma tehát hangsulyos és hangsulytalan is lehetett.

Latin kifejezés előtt ritkán fordul elő a névelő. II. 484: az TeDeum laudamost. Az Érdy-Kódex sajátossága, hogy a gyakran használt az formáju névelőt néhol már fölváltja a rövid alak aposztróffal vagy a nélkül. II. 490: a'my ymachagwnkkat; I. 272: a'my wrwnk wr Iſten; I. 4: a'my teſty lelky vakſagwnkat; I. 2: a'my tanwſagwnkra vannak; I. 2: a'my wrwnk ieſuſban Criſtuſban; I. 2: a'my Idweſſeegẽwnk; I. 374: a menyorzagot zerety; I. 373: a' Ieſus maria keel tanwllya. Ez a forma legtöbbször a birtokos jelzőként álló mi személyes névmás előtt fordul elő. A nyelvi ökonómia vezethetett oda, hogy az egyházi szövegekben gyakran emiegetett az mi szerkezet érintkező mássalhangzói között hasonulás történt, feltehetően ammi kiejtést eredményezve. Két példát találtam arra is, hogy a rövid forma főnév előtt szerepel. Az pedig, hogy a névelő mutató névmással együtt is előfordul, kifejezetten a névelő fejlettségét mutatja. Bár kevés az ilyen példa, mindenképpen bizonyitja, hogy ujabb fejlődési fokot ért el a névelő: I. 367: Ez az dychew-

ſeges zent Nap; II. 447: az oly bodog leeleknek; I. 272: az ollyan embert; I. 271: Ez az byzon artatlanſaagh; I. 371: Mynd ez eellyen dolgokból.

Mivel a kódex egyházias célokat szolgált, tematikája, szókincse eleve meghatározott. Ez az oka annak, hogy példaanyagomban nem szerepelnek földrajzi nevek, változatos személynevek, a mindennapi életet tükröző anyagnevek és egyéb fogalmak. Ettől függetlenül a szöveg folyamatos olvasása és a gyüjtött példaanyag egyaránt azt bizonyitja, hogy fejlett az Érdy-Kódex névelőhasználata. A mutató névmás már elvesztette hangsulyát /s ezt éppen az előfordulás gyakorisága támasztja alá/, de ugyanaz az az forma más szövegrészben hangsulyos ejtéssel még mutató névmási elem is lehet, visszautalhat vagy előreſmutathat.

V. XVI--XVII. századi világi szövegek

a/ Zrinyi Miklós levelezése /XVI. század/

Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hősnek 1535--1565 között irt levelei /kiadva: Zrinyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok I. Magyar Történelmi Emlékek 29. Bp. 1898./ két szempontból is ujat adhatnak az Érdy-Kódexhez viszonyitva: egyrészt valamivel későbbi nyelvállapotot mutatnak, s a nyelv változó világában egy-két emberöltő is sokat jelenthet, másrészt Zrinyi levelei világi tárgykörüek, s a világi témák sokfélesége, gazdagsága, változatossága, a lazább mondatszerkesztés, mind-mind a nyelvi jelenségek korhü tükrét jelentik. A változatos szókincs eleve azt eredményezi, hogy a vallásos forrásanyag szükösebb szókészletével összehasonlitva most a mindennapi élet szavai előtt is tanulmányozhatjuk a névelő használatát. Gyüjtésemben arányosságra törekedtem, arra, hogy Zrinyi magyar nyelvü levelezésének évköréből lehetőleg minden évet egy vagy több levél anyaga képviseljen példatáramban. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Zrinyi nyelve a Dráva--Mura-vidék nyelvállapotát tükrözi. Anyaggyüjtésem eredményeképpen az alábbi következtetésekre jutottam.

A legény, jobbágy, kastély, ellenség stb. köz-

nevek, ha már emlitette vagy ismertnek veszi a levelek irója, akkor az alaku névelővel állnak. Hasonlóan viselkedik a török népnév. 1562. 596: az kastil csinálást /1562: évszám, 596: oldalszám/; 1562. 597: az kastilt csinálják; 1561. 577: az terekektől; 1564. 656: az jobbágyot /az előbbi levélben emlitve/; az mi jobbágyinkat; 1558. 474: az ellenséget /kétszer igy szerepel/. Két személynevet a alaku névelő előz meg. 1558. 475: a Pokol Márton járt; 1564. 656: de a Réchey Bálintot. Valószinü, hogy nem a hosszu alak elirásáról van szó. Az átolvasott levelekben igen sok földrajzi név szerepel névelő nélkül, csupán egyet találtam névelővel emlitve: 1562. 596: az Dráván. A melléknév névelővel történő főnevesitése már a kódexek korában is megszokott nyelvi eljárás volt, Zrinyi leveleiben is több példát találunk rá. 1562. 597: az zenyerieket; 1558. 475: gonoszb az előbbirél. A minőségjelzős szerkezetek általában névelővel állnak. 1558. 475: az több végeknek; 1557. 455: az kanisai taraszkot; 1558. 493: az mastani inasit; az eregbik fiam is; 1561. 577: az itt való vitézlő uraimtul. Példaanyagomban a fentebb idézett, két tulajdonnevet megelőző a formáju névelőn kivül még egy esetben találtam rövid alakot: 1558. 493: a gonosz hir. Mennyiségjelzős szerkezet nem fordult elő az el-

olvasott levelekben. A három kijelölő jelzős kifejezés megérdemli, hogy egyenként bemutassam: bizonyitják a névelő szintaktikai fejlettségét. A mutató névmás és a névelő funkcióját és hangsulyozását, tartalmát és alakját tekintve már két uton halad. 1556. 370: ennek az elkészölésnek dolga; 1559. 519: azzal az vezérrel /névtelen Tudósitás Szigetvár leendő ostromáról/; 1562. 597: ezt ez levelet. Ez utóbbi eset mutatja a névelő "származását": mivel a névmás közelre mutat, a névelő is átvette a magas magánhangzós formát. Az un. rövid kijelölő jelzős szerkezet azonban többször is előfordul, tehát az előbbi három kifejezés még inkább a fejlődés irányát mutatja és nem a teljes elterjedést. 1562. 591: ez dologrul; 1557. 455: ez okból.

Ha a birtokos szerkezet birtokos jelzője személyes névmás -- akár van a szerkezetben egyéb bővitmény, akár nincs --, a kifejezés előtt az névelő áll, egy esetben pedig az ez szó. 1561. 577: az ő éktelen irásokat; 1561. 566: az én jó és bizott uram; 1557. 455: az ő felsége házát; 1562. 597: ez ü felsége házának nagy kárára. Egyébként a birtokos szerkezetek előtt kivétel nélkül mindig találunk névelőt. 1557. 455: az kegyelmes Uristen akaratjából; 1562. 597: az füld nípit; 1557. 455: az lovak élése. A birtokos jelző leg-

többször ragtalan; a számos példából csak két alkalommal ragos. Ismét uj fejlődési fok érhető tetten: a birtokos jelzős szintagmába bekerült a névelő a -nek ragos birtokos jelző után, a birtok elé. 1565. 670: az két embernek az ő nevek. Ennek oka feltételezhetően az, hogy a birtok még egy birtokos jelzőt kapott /egy személyes névmást/, ezt pedig meg szokta előzni a névelő.

A névutós névszók szintén kapnak névelőt, ha a fogalom igényli. 1557. 455: az instructio mellett.

Igen kevés helyen hiányolhatjuk Zrinyi Miklós leveleiben a névelőt.

1. Hiányzik a névelő ismert személyt jelölő szó vagy ezzel bevezetett kifejezés előtt. 1556. 370: Király ő felsége; ő felsége emberi; 1558. 475: irna kiralnak erről; 1561. 566: nádrispán uram földit.

2. Elmaradhat a névelő ma is, ha a főnév birtokos személyragos szó, vagy ha a birtokos jelző személynév.1558. 493: gyermekim; Feleségem; 1556. 370: tudtonkra; 1558. 474: Báthory uram népe.

Elvétve használja Zrinyi Miklós az ezen, azon mutató névmást. 1564. 655: azon akaratban.

Zrinyi Miklós levelezésének áttanulmányozása után megállapithatjuk, hogy a névelő használata változatosabb, kiterjedtebb az Érdy-Kódexéhez ké-

pest. Kiemelhetjük a jelzős szerkezetek fejlődését. Külön említésre méltó, hogy a mindennapi élet mondatszerkesztésében a névelőnek elhagyhatatlan és kitörölhetetlen helye van.

b/ Uriszéki perszövegek /XVI--XVII. század/

A magyar nyelvtudomány által csak még kevéssé hasznositott, gazdag nyelvi anyagot tartalmaz az a kiadvány /Uriszék. Szerk. VARGA ENDRE. Magyar Orsz. Levéltár Kiadv. II. 5. Bp. 1958./, amely bő válogatást tett közzé XVI--XVII. századi uriszéki perszövegekből. A szövegek nyelve általában magyar /még ha sok is ezekben a latin kifejezés/, de néhány latin és szlovák nyelvü irat is található a kötetben. A kiadvány bevezetője kifejezetten inspirálja az itt publikált szövegek alapján végzendő nyelvészeti kutatásokat: "forráskiadványunk... azt a célt szolgálja, hogy eredeti formájukban tegye hozzáférhetőkké szélesebb tudományos körök, különféle tudományszakok müvelői számára az uriszéki perjegyzőkönyveknek eddig nem publikált, tartalmi és nyelvi tekintetben egyaránt igen értékes részleteit." /52 l./. A "paleográfiai hüségre" törekvő közlés valóban alkalmas arra, hogy a névelő alaki és tartalmi fejlődését nyomon követhessük. Különösen hasznos a "földrajzi alapon történő uradalmak szerinti" /48. l./ beosztás, igy "volt biztositható, hogy az egy tájegységre vonatkozó adatok együtt maradjanak, egy-egy vidék jellegzetessége kirajzolódjék, ami szövegeinket mind a történeti, illetőleg jogtörténeti, mind a nyelvé-

szeti és néprajzi kutatások számára hozzáférhetővé teszi" /48. l./. A jegyzőkönyveket három nagy földrajzi terület szerint csoportositotta a kiadvány: 1. a Dunántul, 2. az északnyugati országrész, 3. az északkeleti országrész. Ez a területi beosztás a különböző vidékeken más-más fejlődési fokot mutató nyelv kutatásának mindenképpen előnyére szolgál. A három nagy egységet követtem vizsgálódásaimban, gondolva arra, hogy a névelő fejlődése, használati köre nem mutat teljesen azonos képet. /A korai nyelvemlékek kutatási szempontjait területenként végigvezettem./ A perszövegek időrendben követik egymást; a legrégibb jegyzőkönyvek éppen a dunántuli szalonaki uradalomból valók. "Szerencsés véletlen folytán e sorrend az uradalmaknak a három nagy egységen belüli földrajzi sorrendjével többnyire egybeesik, igy a közölt 19 uradalom Vas megyétől Bereg megyéig logikus sorrendben követi egymást, kiadványunk anyaga tehát ugy földrajzi, mint időrendi szempontból könnyen áttekinthető." /48. l./. Külön erényük a jegyzőkönyveknek, hogy sokszor érezhetően a beszélt nyelv fordulatait használják, "az élet sokszinü képét páratlan közvetlenséggel tárják az olvasó elé." /15. l./. A "majd 400 éves magyar szövegek s a bennük szószerint megörökitett hosszu párbeszédek" /16. l./ a nyelvtudomány részére i-

gen hasznosak. Ugyanakkor a kiadvány Bevezetés-e figyelmeztet, hogy "az uriszékek korszakunk elején, sőt helyenként a XVII. század első felében is fejletlen irásbeliséggel, szabályszerü jegyzőkönyv felvétele nélkül tárgyaltak. Az elintézésre került perekről gyakran csak rövid feljegyzések, hiányos jegyzékek készültek." /46. l./. "A szóbeliség korszakát ezek a feljegyzések kötik össze a formailag már kialakult jegyzőkönyvekkel." /46. l./.

Az első területi egységet a nyugat-dunántuli szalónaki uradalom képezi, s egyben e területről valók a legkorábbi szövegek is.

1. Névelőhasználat a tulajdonnevek előtt:
A személynevek sokszor névelő nélkül szerepelnek. 1582. 68: pörlöth Solyom Mattyassal; 1584. 73: Gergyel porkolaboth; 1611. 124: Janos monta kj. Kétségtelen, hogy a névelő nélküli személynevek tulsulyban vannak, tetemes azonban a névelős személynevek száma is. 1587. 86: az Chomon Gasparne; 1593. 106: zydoth az Pal /Eddig nem szerepelt ez a név./; később: az chattari erdő ispan, Pal; később: 107: Az Pal erdő ispannak az Peterrel. Ez utóbbi néhány példa mutatja, hogy a tulajdonnevek előtt mennyire ingadozó a névelőhasználat. Ha a személynév előtt jelző áll, akkor egyetlen egyszer sem marad el a névelő. 1582. 70: Az rohonczy

magyar warosy Prysink Merth; 1592. 101: az meremy Wokycz Palhoz. A kijelölő jelzős szerkezet kifogástalan alakzatu. 1612. 129: Ez a Peter.

Az uriszéki jegyzőkönyv változatos földrajzi nevei a névelőhasználatban is változatosságot mutatnak. Tulsulyban vannak a névelős alakok. 1586. 85: Török orzaghba; 1587. 93: Nardan. 1587. 91: az Pynkwaba; 1612. 128: az Dunantul; később: Dunan tuul.

Ha a személynév birtokos szerkezet része birtokos jelzőként, akkor szintén ingadozást mutat a névelőhasználat. Legtöbb esetben a birtokos szerkezet rövid formáját használja a jegyzőkönyvek irója: névelő és -nak, -nek rag nélkül, birtokos jelző + birtok sorrendben. 1612. 126: Bagodj vram szolgaia dolga; 1582. 67: czaky Zölösy Janos pyncheyett; 1611. 123: Lukach szolöyen. Csak néhány esetben kapott névelőt a birtok, és az előbbi szórend is felcserélődött. A birtokos jelzőként szereplő személynév többször névelővel szerepel. 1666. 623: a Szentes /vezetéknév/ ebei; 1584. 74: Az Klöyber Benedek feleseghe; 1587. 87: az Bölföl Leoryncznek az attyattol. A személynév -é birtokjellel nem kap névelőt. 1612. 132: Ztuparjche legien a föld.

2. Névelőhasználat a köznevek előtt:

A köznevek előtti névelőhasználat sokkal egyöntetűbb a tulajdonnevekéhez viszonyitva. Az élőlényt jelentő

Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtára SZEGED

köznevek előtt a mai használatnak megfelelően alkalmaz névelőt a szalónaki uriszéki jegyzőkönyv írója. Gyakran fordulnak elő ilyen szavak: feleség, asszony, sáfár, meny, legény, szolga, polgár stb. Ezeket a személyeket általában előbb nem említette a beszélő, de mint ismert polgárokra /sáfár, hegymester/, vagy mint az ott jelen lévők előtt ismertekre hivatkozik. 1612. 126: a safare; 1582. 68: az felesaegae; 1612. 132: A' leginnek; 1612. 126: a pastornak; 1611. 123: A zolgaja; 1584. 74: wizeth wjne ky az tharsajnak; 1582. 68: az azzonÿ emberth; 1589. 99: az hegí mesterel /még kétszer névelővel szerepel/. Ha a főnév birtokos személyragos szó, akkor is találunk előtte névelőt.

Igen változatos szókincsű a jegyzőkönyvek köznévhasználata. A mindennapi életben előforduló tárgyakról, dolgokról, az ember környezetében élő állatokról folyó viták, perek jegyzőkönyvei bizonyitékai a nyugat-dunántuli, szalónaki terület fejlett névelőhasználatának. Ezeket a szavakat /pl. kocsma, falu, udvar, hid, hus, kert, marha stb./ a jegyző előbbi említés után névelővel használja, vagy korábbi említés nélkül határozottnak és közismertnek veszi, és akkor szintén alkalmaz előttük névelőt. Néhány példa az igen nagy számu adat közül: 1582. 68: az korczmara; 1582. 69: az feldreÿs eÿtötte; 1584. 72: az wczan;

1587. 91: az hydrol; 1611. 123: ment a szölöben; 1611. 123: az aztalra tette a terujnben; 1582. 69: az wnöth; az tehenerth.

Csupán néhány példa van arra, hogy ilyen köznevek előtt nem találunk névelőt. Ha a főnév birtokos személyragos szó, néha elmarad a névelő. 1582. 68: feyeth; 1584. 73: azonymat. A tüz, viz, jég szó elől szintén hiányozhat a névelő. Az ember szót a jegyzőkönyv is névelővel (nélkül) említi, mint ahogyan ezt a Bécsi Kódexben és az Érdy-Kódexben is tapasztaltuk. 1614. 134: embert illetj. Régies fordulat, hogy a tisztelt személyt jelentő szó névelő nélkül is előfordul. 1584. 75: saffarnakis; 1584. 73: wdwar bjronak.

Igen nagy számban fordul elő a jegyzőkönyvekben elvont főnév. 1611. 124: á költseget; 1582. 69: az zydalmazastys; 1582. 69: az zythkokath; 1582. 70: az tylalomwal. A névelőhasználat szinte kivétel nélkül a mai szabályoknak megfelelő.

Főnévként használt más szófaju szavak szép számmal előfordulnak az uriszéki perek szövegében. Legtöbbször a helynevekből -i-vel képzett melléknevet használja a jegyző főnévi értelemben. 1586. 81: felele az domboroyakhoz; 1582. 70: Az meremyek. Ha két ilyen szó kerül egymás mellé felsorolásképpen, akkor az első előtt van névelő, a második előtt /a

kötőszó után/ nincs. 1586. 80: az chemyekhez es nardayakhoz; később: ezek az nardayak es chemiek. Tetten érhető a névelőnek a korábbiakban is említett tulajdonsága, hogy tudniillik a szerkezeteket összefogja, más szerkezettől elkülöniti, részeit csoportositja. Felsorolásokban ma is kihasználjuk ezt a tulajdonságát /FÁBIÁN PÁL: MNy. LII, 489--491/: "ha az azonos mondatrészek szoros együvétartozását akarjuk kifejezni, akkor a határozott névelőt csak egyszer tesszük ki az azonos mondatrészek közül az első elé. Igy módunk van bizonyos csoportositásra.". Visszatérve a szalónaki jegyzőkönyvhöz: a megforditott felsorolás alkalmával is csak egyszer használ a jegyző névelőt: az első szó előtt. Más esetben viszont az első szintagma elől elmaradt a névelő, de az elkülönitendő második szerkezetet névelő vezeti be. 1582. 69: Kÿs zenthmihalÿak az zent mihalÿaknak retteket mind el ettetek. Előfordul még főnévi értelemben az enyém birtokos névmás, mindig névelővel. 1587. 86: mert ez enym az retth. Mivel ez névelő nem fordul elő más szerkezetben, feltételezhető, hogy a vallomást tevő magára mutatott a kijelentés közben, igy tolakodott ide az ez -- hangsulytalanul ejtett, magas magánhangzóju -- alak. Hangrendi illeszkedés nem lehet, egyáltalán nem fordult elő ilyen illeszkedés.

esetleg elirásra gondolhatunk még. A többi melléknév is mindig névelőt kap, mint más főnevesitendő kifejezés. 1595. 116: ez az nem jambor el menth. Az adósok, szegények szavak névelő nélkül valóban csak melléknevek, azaz az összetett állitmány névszói részei, a mint ilyenek, ma sem minden esetben kapnak névelőt. Határozóként szereplő melléknevek szintén nem igényelnek névelőt. 1582. 69: kyesnek bayosnek zydalmaztha; igen zytta mynd kwrwanak, bayosnak; byösnek bayosnak mondotta. Az egyik és a másik szavak előtti ingadozó névelőhasználatot indokolja, hogy -- csak két dologról vagy személyről lévén szó -- igen konkrét a névmás értelme. Önállóan vagy más szóval együtt sokszor névelővel szerepel a másik névmás, de az egyik szó csak ritkán kap névelőt. 1612. 129: az eggik gyermekett erdemli; 1612. 126: mond eggik az masiknak. Hasonló a helyzet, ha ezek a névmások jelzőként szerepelnek. 1593. 111: egyk kanttortol foghwa az massyk kantorigh. Névutós főnév előtt mindig szerepel névelő, kivéve, ha a főnév tulajdonnév. 1586. 81: az dezma ellöth; 1586. 81: az dezmanak ellöthe; 1593. 105: az keresetth zerenth; 1614. 138: te Pinka /'folyónév'/ meleth föl es ala jartal.

3. Névelőhasználat a jelzős szerkezetek előtt: A mondatban önállóan szereplő névszóknál sokkal gyak-

rabban fordulnak elő a különböző hosszabb-rövidebb szerkezetek. Gazdag anyag áll rendelkezésünkre minőség-, kijelölő, mennyiség- és birtokos jelzős szintagmákból.

A minőségjelzős szerkezetek kivétel nélkül névelővel állnak. 1593. 108: az hodazi zöllöth; 1588. 97: az egez falwhoz; 1587. 89: az el wezeth penzről; 1586. 97: az zegeny megh holth ipamnak; 1582. 68: az fel kęze soha jo nem lezen.

Az eddigi nyelvemlékekben előforduló adatokhoz képest /és az abszolut mértéket tekintve is/ igen sok a kijelölő jelzős szintagma. Ennek oka a többszöri visszautalás vagy a közvetlen rámutatás lehet. 1584. 76: Ezek az kwczar falwyak; 1586. 83: az az lanch; 1587. 91: mynd awal az gabonawal egyethembe; 1593. 106: azth az fath; 1595. 116: ez az nem jambor el menth; 1611. 124: Ezt a tőrwent; 1612. 131: hogi aza föld. A jegyzőkönyv írója néha egybeirta a mutató névmást és a határozott névelőt, de minő több a mássalhangzóval kezdődő szók előtt a névelő rövid formája, a névmástól különirva. 1612. 131: azon a heljen; aza kertsegh; 1612. 132: annak á földnek; 1614. 133: ennek a marhanak es jozagnak; 1616. 134: ahoz a jozaghoz; abban az szőlőben /de: a szőlőben kapálni/; 1617. 144: aza giermek; aszt az tisztes teőruenith; Ezek tetek eszt á töruenit.

Látjuk tehát, hogy azonos jegyzőkönyvön belül is nagy az ingadozás a névelő rövid és hosszu formájának használatában. Feltehető azonban, hogy a beszédben nem különült el ennyire a rövid és a hosszu alak a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt: a névelő z hangja némileg már hasonulhatott a szókezdő mássalhangzóhoz, s ezt a z helyébe lépő uj mássalhangzót egy mellékjel jelezte állandó érvénnyel. 1612. 132: annak á földnek; 1617. 144: eszt á törvenit. Két mondattöredék bemutatja, hogyan lesz egy határozatlan, eddig ismeretlen fogalomból a következő mondatban határozott, már ismert fogalom /a határozatlan, majd a határozott névelő felhasználásával/: 1583. 209: wolth nekj egj wehem lowa; majd: azt az lowath. Nincs rá példa, hogy a kijelölő jelzős szerkezetben a mutató névmás éa a főnév közül hiányozna a határozott névelő.

Sorszámnévi jelző előtt ingadozik a névelőhasználat a szalonaki uradalom jegyzőkönyveiben. Sok esetben elmarad a névelő, amikor ma alkalmaznánk. 1582. 69: Elsö byzonysag; Masodik byzonsagh; Az harmadyk byzonsagh. E három példa egy jegyzőkönyvön belül fordul elő. Vegyük azonban figyelembe, hogy ma, ha vázlatosan, pontokba szedve, felsorolásszerüen, nem teljes mondatokban fogalmazva jegyzetelünk, mi sem tennénk

ki a névelőt. Igy például:
1. bizonyiték:..., vagy: Első bizonyiték:...
2. bizonyiték:..., vagy: Második bizonyiték:...
Tudni kell továbbá, hogy a jegyzőkönyveket előbb a per alatt vázlatosan vették föl, később fogalmazták meg a teljes szöveget. Ez lehet az oka a következetlenségnek. 1584. 73: 15. napra köl meg eskwdny; 1612. 129: Az harmadik fia penigh.

A mennyiségjelzős szerkezetek -- ha konkrét összegről, mennyiségről van szó -- rendre névelővel állnak, egyetlen névelő nélküli mennyiségjelzős szerkezetet találtam csupán. 1584. 73: Megh atta keth forentoth; 1587. 91: ez az keth zöllö; 1582. 70: Mind az a harom; 1614. 137: az egj pint borth; 1584. 74: mynd az keth feleth; 1589. 100: az hatt forenttoth; azth az hatth forentthoth. Ha nincs szükség determinálására, akkor nem használ a jegyző névelőt. 1582. 67: wag harom wag neg eztendeyg; 1582. 68: harmycz forýntherth; meg byzonyet harom emberrel.

A birtokos szerkezetek tagjai ritkán kapnak bővitményeket a szalónaki jegyzőkönyvekben. A szintagma tagjainak sorrendjében a birtokos jelző legtöbbször megelőzi a birtokot. A birtokos jelző előtt ugyszólván mindig találunk névelőt, akkor is, ha -nak, -nek ragos, akkor is, ha ragtalan. Nagyjából azonos számban

fordul elő a jegyzőkönyvekben hosszabb és rövidebb birtokos szerkezet. Hosszabb szerkezetek: 1593. 108: az washegj zöllönek az urabol; 1584. 75: az egi wegh borazlaynak az arath /'az egy vég boroszlóinak [posztónak] az árát'/. Ha a birtokos jelző ragos, akkor a birtokot is meg szokta előzni névelő, de egyetlen kivételt itt is találtam. 1639. 161: az olasznak szolgaya. Ragtalan birtokos jelző esetén nem került a szerkezetbe egyszer sem névelő. 1587. 86: de az földek es rettek dolgabol; 1584. 74: az wr jozagha. A birtokos szerkezet megszokott sorrendje mindössze egyszer cserélődött fel. 1593. 110: ó wolth twthorok az harom gyermeknekjs.

A szalónaki uradalom jegyzőkönyveiben szereplő névelők tartalmi és formai fejlődésének összegzése:

Tartalmi fejlődés:

A névelő használata elért a mainak teljesen megfelelő szintre. Csak néhol fordul elő ingadozás. Tulajdonnevek előtt (ma is) változóan tesszük ki a névelőt, sőt birtokos jelzőként álló tulajdonnév előtt a névelő éppenséggel sok vitára ad okot a 19--20. században is. /Nyr. II, 169; Nyr. XV, 355; Nyr. XX, 213; MNy. LIV, 361-4; MNy. LV, 263; MMNyR. I, 270-2./ A köznevek előtti névelőhasználat sokkal egyöntetűbb, kevés kivétellel a mai szabályoknak megfelelő. Az egyes

szintagmák közül kiemelném a kijelölő jelzős szerkezeteket. Ez a szószerkezet alakult ki a legkésőbb a névelő szempontjából, érthetően, hiszen a mutató névmás és a származásra nézve rokon névelő került egymás mellé. Hogy a jegyző /és a beszélő/ teljes biztonsággal és szabályszerüséggel használja ezt a szintagmát, bizonyitja: végére értünk egy folyamatnak, amelyben a hangsulyos mutató névmás és ugyanennek az alakulatnak mind hangsulytalanabb formája két külön uton haladt a fejlődésben. A folyamat két-három évszázaddal korábban kezdődhetett el. Az alakilag sokáig azonos az különböző hangsullyal ejtve más-más értelmü volt, mignem formailag is elkülönültek egymástól.

Formai fejlődés:

A szalónaki uradalom jegyzőkönyveiben leggyakrabban előforduló névelők: az, a. Ritkábban jelennek meg az ā, á, à, o, ȧ, ez alakok. A névelőt az őt követő szóval sohasem irták egybe. Találunk ritkán aza, azta, ezta, eza alakot is /mint a kijelölő jelzős szerkezet részét/. Körülbelül a XVI--XVII. század fordulójára esik az az idő a szalónaki területen, amikor mind többet látjuk mássalhangzóval kezdődő szó előtt a rövid formát. Egyetlen bizonyiték sincs arra nézve, hogy a névelőnek a rövid vagy a hosszu alakja hasonulást mutatna a következő, mássalhangzóval kezdődő

szóhoz. A nyelvi ökonómia azonban bizonyosan ezen az uton haladt. A kiejtést nem mindig követő irásmódra bizonyitékul szolgálnak a mutató névmás ragozott formái és néhány kötőszó: egyszer jelölik a hasonulást, máskor elhagyják. Az egybeirás-különirás is ingadozó. 1582. 69: Ammy; 1584. 74: abol; 1582. 71: ha foktak, a wagy, ha nem; 1618. 147: acki illetj; Az mi ismeg ebbeol az reszbeol; 1616. 123: ara a türe; 1616. 123: annak, a kj; 1587. 93: A kor adoth wolth; 1587. 94: hogy akor az napon; 1610. 121: akkor. Érdekes hasonulás történt viszont a mutató névmás és az igekötő között: 1587. 88: azerth am megh wagyon.

Mivel jogi aktusok, perek jegyzőkönyvéről van szó, érthető, hogy latin szakszavak és kifejezések kerültek a magyar nyelvü szövegekbe. A határozott névelő fejlettségére utal, hogy az ilyen kifejezések előtt is a szabályoknak megfelelően használták azokat. 1610. 121: akkor az a relicta chak titulo inscriptionis possidealta; 1583. 72: az in causam attractusnak hytöt talaltak woth /sokatmondó, hogy a névelő még a praepositio előtt is megtalálható/; 1583. 72: az prescripciora semmy törwent nem tettek woth.

Az uriszéki jegyző személyének változását követni lehet a perek szövegei alapján. Például a századforduló táján mássalhangzóval kezdődő szók előtt sok-

szor a névelő rövid alakját találjuk. Az 1616. febr. 24-i per szövegében /140-1. l./ azonban egyáltalán nincs a névelő, de az az használata szabályos. Ugyanez érvényes a 142-3. lapon található perre. Az 1617. dec. 16-i perszöveg viszont már a és á alakot is használ mássalhangzó előtt /de az az-t is/. 1617. 143: ez á dologh; 1617. 144: á több szomszed morha keczibe. Ezek az esetek kivételnek számítanak, továbbra is a 140. lap előtti állapotokat és formákat mutatja a névelőhasználat /145-8. l./. Az 1618. évi január 6-án szalónakon kelt per szövege /148. l./ ujra tartalmaz à névelőt, illetve jól megférnek egymás mellett a jegyzőkönyvben a különböző formák. 1618. 149: a gyermek penig az mely érzette à marhat, ki haytotta zabbol à vemhet; később: az fiadhoz. A 151-7. lap jegyzőkönyvei ismét kezdetlegesen használják a névelőt, főleg ami a formát illeti. Visszatérve a századforduló néhány perszövegére /pl. 122-136. l./, egyértelmüen látható, hogy utána visszaesést tapasztalunk, illetve amelyik kéz az emlitett /formailag legalábbis/ fejlettebb szövegeket irta, más személy volt, mint aki a jegyzetelést folytatta. Ilyen jellegü megfigyeléseim arra mutatnak, hogy a nyelvi jelenségek fejlődése a nyelvet beszélők és lejegyzők egyedi nyelvhasználatán keresztül tört utat magának. Feltevései-

met a levéltári anyag eredetiben való vizsgálata, azaz a kézirás tanulmányozása egyértelműen eldönthetné.

Az északnyugati országrész területéről a garamszentbenedeki uriszéki jegyzőkönyvek pereit vizsgáltam.

1. Névelő a tulajdonnevek előtt:

A tulajdonnevek előtti névelőhasználat nagy következetességet mutat: nem találunk névelőt sem a személynevek, sem a földrajzi nevek előtt. 1678. 837: Zachar Juditnak uttyát; 1679. 844: Kecshid Gyarmathon; 1679. 844: Kis Tatrara menyvén lakni; 1679. 844: néhy Szentes Istvany.

2. Névelőhasználat a köznevek előtt:

A névelővel szereplő konkrét és elvont köznéveket előbb már említették vagy határozottnak, közismertnek veszik. 1677. 836: eljék az hatart; a marha tartasban; alkudgyanak megh é faluval; 1678. 838: az orszagtokat; az ersekteknek is. Ha a köznevet nem előzi meg névelő, annak külön oka van. Nincs névelő alanyi ragozású állitmány után: 1677. 836: bérellyenek magoknak hatart. Sokszor elmarad a névelő a birtokos személyragos főnév előtt. 1679. 845: végezüdvén dolgok; 1677. 836: confiscáltattjk juhok; 1679. 841: maradekit is; 1678. 838: káromkodássirúl. Minössze három főnévként használt más szót találtam, ezek közül két kifejezés

névelővel szerepel. 1679. 845: az eleieis; 1679. 846: az harom falubéliek; 1679. 845: kis tataiaknak és kis keszieknek.

Ha a főnév után névutó áll, akkor rendesen névelőt kap a szerkezet. 1679. 846: a nemes kaptolon altalis; 1678. 838: az dominus praesidens által szedetett es coram moderno iudicio producalt bizonyságokból. Ha a főnév birtokos személyragos szó, a névutós szerkezet elé sem kerül névelő. 1679. 844: attyafiaival edgyut; 1679. 841: szitkozodtanak urok és baratok ellen. Máskor a fogalom határozatlansága miatt nincs névelő. 1677. 836: nè élyék falu hatarat bér nilkül.

3. Névelőhasználat a jelzős szerkezetek előtt: A minőségjelzős szintagmák elől sokszor hiányzik a névelő az északnyugati országrész perjegyzőkönyveiben. Sokkal nagyobb bizonytalanságot lehet tapasztalni, mint a nyugat-dunántuli, szalónai területen. 1678. 837: a jelen lévő biraké; 1679. 845: a törők urokkal; 1678. 839: az actioban specificált karomkodássokra; 1679. 844: azon az hazon; 1679. 841: paldi szőlő hegyen vàlo ősi szőlőt; 1678. 837: s may napighis maganal tarttya; 1678. 837: megh irt személlynek; 1679. 845: az megh irt okokra nézve; 1679. 844: édes örögh attyoktul marad; 1679. 846: még magok marhajat. Legtöbbször elmarad a névelő a jegyzőkönyvek szövegében a mennyiség- és számjelzős szerkezetek előtt, vala-

mint az egyik, másik névmások előtt is. 1678. 837: melyek kéth része; harmadik része; 1679. 846: se egyik résznek, se más résznek.

A birtokos jelzős szerkezetek is nagy változatosságot mutatnak a névelőhasználat szempontjából. Igaz, a szintagmák kétharmada előtt találunk névelőt. 1679. 846: a nemes kaptolon ispanya tilalmazássával; 1679. 844: régtűl fogvast az urak engedelméből; 1679. 841: á földes urak hatalmaval. A legtöbb birtokos jelző az előző példákhoz hasonlóan ragtalan. Ha mégis kap -nak, -nek ragot, akkor két alkalommal névelő is követi a jelzőt, két alkalommal pedig nem. 1679. 844: ...néveő iffiaknak az őrögh attyok; 1678. 838: annakis á lélkinek az lolkit; 1678. 839: az actiojanak tovabb való megerősétéssére; 1679. 844: az haznak birasaban.

A névelő nélkül álló birtokos jelzők azért feltűnőek, mert már ismert, említett, vagy határozott dologról, ill. személyről van szó, s ilyen esetekben a garamszentbenedeki jegyző általában névelőt használ. Itt tehát nem stilisztikai változatosság célzata vezeti a jegyző kezét /bár kétségtelen, hogy van ilyen eredménye/, hanem a bizonytalanság. 1679. 841: yelen levő ket tanuk bizonisagabul; 1678. 837: eőreőkes feőldes ura nagy megh vetéssévell;1677. 836: falu hatarat /korábban már említette a jegyző névelővel!/;1678. 839: Istennek ke-

gyelmességére. Külön figyelemre méltó, hogy a fenti példákhoz hasonló hosszu szintagmák a nyugat-dunántuli területeken /50-100 évvel korábban is/ vonzották a névelőt. A birtokos jelző--birtok - szórendet egyszer sem cseréli fel az irnok.

Érdekes, hogy az átnézett perekben csupán két kijelölő jelzős szerkezet fordult elő. 1679. 846: azon az David Réve feőlden; 1679. 844: azon az hazon. A jegyző mindkét esetben az azon mutató névmást használja, amely egyébként sürübben fordul elő névelő nélkül, a főnév pedig egyéb ragot kap. 1679. 844: azon házba; 1679. 846: azon David Révét; 1679. 841: azon szőlőt; 1679. 842: azon eőt forint vinculumat; 1679. 843: azon haz hellyéhez; azon hazba; 1679. 847: azon hamu égetűk; 1680. 850: azon birsaghban.

A felsorolt példák mutatják, hogy ez az északnyugati terület a határozott névelő használata szempontjából nem éri el azt a nyelvfejlődési fokot, amelyet ekkor a nyugat-dunántuli vidék képviselt. Általánosság szintjén erősiti ezt meg a perszövegek nyelvének áttekintése. Jellemző, hogy az északnyugati országrész kétszáztiz jegyzőkönyve közül a csejtei és a berencsi uradalom pereit /néhány soros magyar nyelvü betoldástól eltekintve/ latinul jegyezték le /ez mintegy hetvenöt jegyzőkönyvet tesz ki/. Ehhez hasonló a helyzet

a semptei, spácai és lednici területeken. Igy csak a garamszentbenedeki és esztergomi uradalom jegyzőkönyveire hagyatkozhattam. Ezek a szövegek is sok latin kifejezést és mondatot tartalmaznak.

Az északkeleti országrész nagy területére terjedt ki a makovicai uradalom, amelyet ebben a korszakban a Rákóczi család birtokolt. Az uradalom népessége tulnyomó részben "orosz /kárpátukrán/ nemzetiségü" /Uriszék 881. l./. "Az uradalom gazdasági és társadalmi viszonyait -- az ország más részeihez viszonyitva -- bizonyos hátramaradottság jellemzi, ami, mint látni fogjuk, a jogszolgáltatásra sem maradt hatás nélkül." /i.m. 881. l./ Érdekes lesz megfigyelni, van-e ennek a "hátramaradottság"-nak nyelvi következménye, illetve lecsapódása a Zboróban datált jegyzőkönyvekben.

1. Névelőhasználat a tulajdonnevek előtt:
Sem személynevek előtt, sem földrajzi nevek előtt nem használ a perek jegyzője névelőt, akár önállóan szerepel a szó, akár szerkezet részeként. 1636. 887: petrouaj soltis Janos felesege; 1636. 886: Saaros Patakra; az krajnik fia, Fedor. Jellegzetes a névelőhasználat egy hosszu szerkezet előtt, pedig latin kifejezések vannak a szintagmában: 1636. 887: az actioban specificaltatot Gaidosik Jurko. Ha kijelölő

jelző áll a tulajdonnév előtt, akkor névelőt is kap a szerkezet. 1636. 887: ez az Tuarozcy fia Gabotorol Petrouara.

2. Névelőhasználat a köznevek előtt:

A már említett vagy közismert dolgokat, illetve elvont fogalmakat jelentő köznevek általában szabályosan névelővel állnak. 1636. 886: mellikünke az szer az szekerseghre?; az dologh kjsedelmet nem kjuan; 1638. 888: az szenat fel takartatta; 1636. 887: az bizonjsagokbol ki teczik. A zboróí jegyzőkönyvekben is elmaradhat a névelő, ha a főnév birtokos személyragos szó. 1638. 888: fejeuel; 1636. 886: keszeben; felel az serelmeert. Egy példa mutatja, hogy az egyértelmü fogalmazást egyetlen névelővel biztositani lehet: 1636. 887: Jurko az fogait czikorgattja. Névelő nélkül ugyanis a "Jurko fogait" birtokos szerkezet lenne, a mondatban pedig nem szerepelne alany, illetve más értelmet kapna a mondat. Igy "követelt" maga elé névelőt egy birtokos személyragos főnév. Ha határozatlan a tárgy és az igei állitmány alanyi ragozásu, akkor a tárgy előtt természetesen nincs névelő. 1636. 886: az dologh kjsedelmet nem kjuan; onnan szekerest bocziassanak.

3. Névelőhasználat a jelzős szerkezetek előtt:

A minőségjelzős szintagmák előtt általában szerepel

Szeged

névelő az északkeleti országrész jegyzőkönyveinek szövegében. 1636. 886: az bal kezet; az gaboltoj korczman /eddig nem emlitette az irnok!/; az nalam leuö fejszeuel; 1638. 888: az félól megh irt I.; 1636. 887: az első tanu mongya. Mindössze két mennyiségjelzős szerkezetet találtam. Ezek közül az egyik bizonyára azért nem kapott névelőt, mert a jelzett szó birtokos személyragos, illetve a fogalom határozatlan: nem mondja meg, melyik két ujjról van szó. 1636. 887: ket ujara megh kezd benulnj; 1638. 888: az negyuen forint helet.

A kijelölő jelzős szerkezetekben két esetben találunk névelőt, egy esetben nem. 1636. 886: abol az processusabol; 1636. 887: ebben az dologban; 1636. 886: Hogj esset ez dologh. Ez utóbbi kifejezés archaikus jellegü, miként ezt ma is szivesen használjuk tömör szerkezetekben.

Az északkeleti országrész perjegyzőkönyveinek birtokos szerkezeteit a rövidségre törekvés jellemzi: csupán egyetlen -nek ragos birtokos jelző fordul elő, amit azonban nem követ névelő. 1638. 888: az eö Nga reteinek eggik reszet. A rövid birtokos szerkezetek belsejében természetesen nincs névelő, előttük pedig ingadozik a használat. 1636. 886: az uduarbiro uram commisioiabol; az krajnik fia; 1636. 887:

krajnik fia; az krajnik fia; az krajnik fianak; 1636. 887: uduar biro uram személjet; krajnik kezehez; 1638. 888: az eo Nagysaga reteit.

A makovicai uradalom névelőhasználata a szalónakiétól kissé elmaradt, de az északnyugati országrészénél fejlettebb, egyöntetűbb. A bevezetőben említett "hátramaradottság"-nak tehát a nyelvi következményei nem érhetők tetten, már ami a névelőhasználatot illeti. Jellemző viszont, hogy igen sok a latin kifejezés és mondat, illetve néhány teljesen latin nyelvü jegyzőkönyv is található. Hogy biztosabban és pontosabban megállapithassam az északkeleti országrész nyelvállapotának fejlettségét, feldolgoztam a munkácsi uradalom perszövegeit is.

1. Névelőhasználat köznevek és tulajdonnevek előtt a Munkácson datált jegyzőkönyvekben:
A köznevek előtti névelőhasználat hasonló a makovicaiéhoz. A már emlitett, vagy közismert, illetve határozottnak, egyedinek vett köznevek előtt névelőt találunk konkrét és elvont fogalmak esetében egyaránt. 1684. 981: ā tilalomnak; ā nyomra; 1655. 968: Az penzt; 1654. 965: a szőlővel; 1650. 957: az irásbul; 1655. 968: az lengyélektől. Ha a fogalom nem határozott, utána esetleg alanyi ragozásu az állitmány, vagy a főnév birtokos személyragos szó, akkor

elmarad a névelő. 1650. 957: ha torvẽny mondgya; 1654. 965: pőrét; folytattuan az pőrt; 1684. 981: marhát ne hajcsanak; marhaval ā nyomot el tapodtatták; 1646. 947: igassagaban; 1684. 981: tanuỳval. Elmaradhat a névelő a felsorolás második tagja elől, ha az első tag előtti névelő a másodikra is vonatkozik és össze is fogja a két egységet. 1655. 968: kinek kinek az ő érteke es tehetseghe szerint. Ha szükséges a névelő, akkor a főnévként használt más szók előtt is megtaláljuk, 1655. 968: az többit; 1684. 981: az kocza falusiak. Elmaradhat a névelő, ha ez a más szófaju szó állapothatározó a mondatban. 1654. 965: bíria ... mint saiatyat; 1650. 957: mint el szokot 'elszökött' ember bünosse tette magat. Egyetlen tulajdonnév előtt sem találtam névelőt. 1646. 948: Bereghszaz varossanak privilẽgioma ellen; 1650. 957: nemzetes Maxai Geörgy kepeben; 1655. 968: Maxim; 1684. 981: Négy lovaj veszvén el Pléssának.

2. Különböző szerkezetek előtti névelőhasználat: A minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek előtt rendesen találunk névelőt. 1655. 968: az karos kezes embereknek; az négy szaz forintokat 'a már emlitett ezerből négyszáz'; 1646. 946: az isteni felelmet; 1646. 950: az elseő feleletiteolis; 1646. 947: az eő elebbeni uruknak. Néhány esetben azonban elmarad a

névelő, ha a jelzett szó birtokos személyragos, vagy ha a jelző a maga névmás. 1646. 949: mostani keresetit; 1646. 947: erös rabsagabol; 1638. 888: maga szamara; 1646. 949: maga joszagan.

A kijelölő jelzős szerkezet a régi állapotot őrizte meg az ezen, azon és az ez mutató névmást használva -- névelő nélkül. Ebből következik, hogy az az mutató névmás is állhat kijelölő jelzős szerkezetben, névelő nélkül, hangsulyosan. Ilyeneket azonban nem tudok bemutatni, hiszen formailag megegyeznek a névelős alakokkal. 1655. 968: azon völgión leuő öt falu; 1646. 946: ezen I.; 1646. 950: ez dologban; 1650. 955: ez praefatus I; 1650. 656: Ez felelet szerent. Három példa azonban határozottan mutatja, hogy kezd elterjedni ezen a nyelvterületen is a névelővel kiegészült kijelölő jelzős szerkezet. 1646. 948: ebben az dologban; 1654. 965: az ollyan excessus; 1655. 968: ez á két fel 'fél'.

Az északkeleti országrész Munkácson keletkezett uriszéki jegyzőkönyveiben igen sok a birtokos jelzős szerkezet. A perek hosszu sora egyöntetü abban, hogy mindegyik törekszik a rövid /-nak, -nek rag nélküli és névelőtlen birtokszóval történő/ fogalmazásra. 1655. 968: az A megh fogatasa; 1646. 948: az eō Naga szeketeől; 1646. 950: az orszagh teorvenje; 1684. 981: ā munkácsi birák tőrvénnye; 1654. 965: az var székére. A ragtalan birtokos jelző előtti indokolatlan névelőelhagyás igen gyakori.

József Attila Tudományegyetem Könyvtára SZEGED

1654. 965: fő biro es tanach tőrvenyével; 1646. 948: orszagh teorvenye szerint; 1650. 957: nem orszagh törvenyé; 1646. 947: ez urunk eo Naga szabad varossaban. A -nak, -nek ragos birtokos jelzők előtt is sokszor elmarad a névelő. 1646. 949: embernek maga njelue szerint valo hite; 1646. 950: teőrvenyeknek szokasa; 1654. 965: hegy birosaghnak tìsztj miat. Mindig hiányzik a névelő a hosszu birtokos szerkezetben szereplő birtok előtt is. 1650. 957: az törvennek exitussara; 1650. 956: Ertī az I-nek procatora altal valo allegatioiat; az dominus A-nak residentiaia; 1684. 981: ā nyom ki adasra, vagy ā tolvajnak ki adássárā. A birtokos szerkezet megszokott sorrendje -- az eddig tapasztalt ritka előfordulással ellentétben -- a munkácsi uradalom jegyzőkönyveiben többször megváltozik: birtok + birtokos jelző sorrendre vált át /feltehetően ukrán nyelvi hatásra/. Ilyenkor a szerkezet összetartozását mindig mutatja a birtokos jelző -nak, -nek ragja, de a birtok itt sem kap névelőt, mint ahogy a máshol megszokott szórendben sem. 1654. 965: elèssék keresetitől a szolőnek; 1650. 956: szolgaiara az A-nak; 1654. 965: appellatioia az ollyan causanak; 1654. 965: akkor szomszegya nem volt Lakatos Mihály annak a darab resznek.

3. Egyéb észrevételek a munkácsi uradalom perszövegeivel kapcsolatban:

Igen sok a latin kifejezés és az egészében latin nyelvű jegyzőkönyv. 1684. 981: az appellata; 1646. 948: az in causam attractus; 1646. 949: kevannjuk az indebitanak poenajan convincaltatni 'a helytelen, alaptalan panasz büntetésén'; 1650:956: Az contractust.
E terület névelőhasználata formai tekintetben elmarad az elsőként vizsgált szalónakiétól. Csak néhány per jegyzőkönyvében található ă, döntő többségben az formáju a névelő. A tartalmi vonatkozásokban viszonylag egyöntetüen jól alkalmazott névelő a formában elmarad a nyugati terület fejlettségétől.

Összefoglalás:

Összehasonlitva a három földrajzi /és nyelvi/ területet, arra a következtetésre jutottam, hogy a névelőhasználatban kiemelkedően jó szalónaki /nyugat-dunántuli/ uradalomhoz képest tartalmi és formai vonatkozásban egyaránt hátramaradottságot mutat az északkeleti országrész, különösen pedig az északnyugati terület. A Szalónakon lejegyzett perek változatos szókincsü és világos mondatszerkesztésü szövegeiben a névelő mondatbeli helye csaknem azonos a mai nyelvállapot kivánalmaival. A tulajdonnevek előtti névelő inkább változatosságot, mintsem szabálytalan ingadozást jelent. Ugyanigy a birtokos személyragos főnevek elé is sokszor kiteszik a névelőt

az irnokok. A gyakran használt kijelölő jelzős szerkezetekből ritkán hiányzik a névelő. A három vizsgált földrajzi terület közül a szalónai jegyzőkönyvekben található a maihoz legközelebb álló, birtokos szerkezetek előtti névelőhasználat. Külön kiemelendő a formai fejlettség: a másalhangzóval kezdődő szavak előtt nem esetleges, hanem következetes a rövid /vagy a mellékjeles rövid/ alak használata. A garamszentbenedeki perszövegek régebbi nyelvállapotot tükröznek azzal, hogy tulajdonnév elé sohasem tesznek névelőt, minőségjelzős kifejezések elől pedig sokszor elmarad a névelő. A kijelölő jelzős szerkezeteket az azon mutató névmással fogalmazzák meg. A hosszabb, többféle bővitményt tartalmazó, négy-hat szóból álló kifejezések elől sokszor hiányolhatjuk a névelőt. /Ilyen esetben a szalónaki területen kifejezetten jellemző a névelő -- ha a fogalom ugy kivánja./ Az északkeleti országrészen fekvő makovicai és munkácsi uradalom perjegyzőkönyveiben feltünő, hogy a tulajdonnevek előtt egyáltalán nincs névelő. Kevés a kijelölő jelzős szerkezet névelős formában, inkább az ezen, azon, ez mutató névmást használják. A minőségjelzős szerkezetek előtt találunk névelőt, ha az szükséges. A birtokos szerkezet legtöbbször rövid, előtte alig fordul elő névelő. Az északnyugati országrész és az északkeleti terület a névelő formája szempontjából forditott fejlettsé-

get mutat a tartalmi fejlettséghez képest: a használati körben elmaradottabb északnyugati országrész pereiben a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt az az formán kivül sok a és ā alakot találunk, mig Zboró és Munkács jegyzőkönyvei kevés kivétellel az-t használnak.

Zrinyi Miklós levelezésének évein évtizedekkel léptünk tul, s az ország más vidékeit vizsgáltuk. A szalónaki uradalom névelőhasználata a kijelölő jelzős szerkezetek fejlettségével mutat nagy előrelépést /Zrinyinél a feldolgozott szövegben csupán három ilyen szintagmát találtam, a nyugat-dunántuli területen pedig igen sokat és mindig névelővel/. A garamszentbenedeki, a makovicai és a munkácsi uradalom névelőhasználata a lejegyzett perekben /kettő-négy emberöltő is eltelt pedig az egyes levelek és perek keletkezése között/ néhol még a Zrinyiétől is elmarad /pl. minőségjezlzős szerkezetek, tulajdonnevek/, vagy azonos szintet mutat /birtokos és kijelölő jelzős szerkezetek/, jól mutatva ezzel a nyelvfejlődési jelenségek területileg eltérő ütemét.

Jósef Attila Tudományegyetem Könyvtára SZEGED

c/ Pázmány Péter levelezése /XVII. század/

Az uriszéki jegyzőkönyvek keletkezésével nagyjából egyidőben élt Pázmány Péter /1570--1637/, de levelei /kiadva: Magyar Történelmi Emlékek [sorozat] XIX. kötet, Budapest, 1873./ természetesen kisebb időintervallumot ölelnek fel /I. kötet: 1605--1625/. RÉGER BÉLA /Nyr. XXXIV, 231--244/ a névelő kialakulását, fejlődését és elterjedését vizsgálva nyelvtörténetünket hat korszakra osztja /i. m. 243--4/. Az ötödik korszak a Bécsi Kódextől a Komjáti-féle forditásig tart /1533/, és egyben a fejlődés betetőződése, sőt a mai /1905!/ használaton való tulcsapása jellemzi. Éppen erre a korra vonatkozóan az Érdy-Kódex alapján megállapitható, hogy a névelő már kialakult, elterjedt a különböző tipusu szavak és szerkezetek előtt. Formája /kevés kivétellel/ az, de nem minden az formáju elem névelő, hiszen alakja sokszor még megegyezik a mutató névmáséval. Tehát nem helytálló az Érdy-Kódex alapján RÉGERnek az a megállapitása, hogy az ötödik korszakot a "mai használaton való tulcsapás" jellemzi. Annál inkább a következetlenség, az ingadozás, akár a köz- és tulajdonneveket, akár a szerkezeteket vagy az egyéb szavakat vizsgáljuk. A hatodik korszak Komjátitól Pázmányig ivel /1613/. Ez RÉGER szerint a visszafejlődés kora. Különösen a tulajdonnevek mellett használt artikulus megritkulását hozza a nyelvtörténeti

korszak /i. m. 244/.

1. Tulajdonnevek előtti névelőhasználat:

Pázmány Péter elolvasott leveleiben a magában álló tulajdonnevek valóban névelő nélkül szerepelnek. 1616. 25: Prágában sem jöttem; Morva és Slezia. Ha azonban a tulajdonnév egy szerkezet első tagja, akkor a sok példa bizonyitja -- egy ellenében --, hogy szintagma részeként névelőt kap. 1616. 25: az Zemplén vármegye; 1619. 239: az Pozsonban való szabad jövetel felől; 1621. 273: Az Pap János késedelme; 1622. 274: Az Kassa felé menendő commissáriusok; de: 1616. 26: Csáki Miklós leánya volt. A jelzős tulajdonnevek névelőt kapnak, de itt is találunk ingadozást. 1616. 26: szent István király idejétül fogva /a szent szó, főleg ha állandó jelzőként szerepelt, a kódexek korában sem kapott névelőt, talán innét a "szabálytalanság"/; 1619. 239: szegény Dóczi uramnak /de korábban: 1619. 239: a szegény Dóczi uramot/. A szegény szó a 'szerencsétlen, sajnálatra méltó', jelentésben mindig determinált értelmü névelő nélkül is, bármilyen mondatrész legyen is, mondja D. BARTHA KATALIN a Sajnálom szegényt c. munkájában. /Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből c. kötet; Akadémiai kiadó. 1963. 34--38/. D. BARTHA KATALIN tehát rámutat az ingadozás okára.

Az emlitett két utóbbi korszak névelőhasználatát SZENDE ALADÁR is összehasonlitotta /MNy. LII, 382/. "A

számbeli ingadozások azt mutatják, hogy a határozott névelő virulenciája Komjáti után nem gyengül, hanem erősödik." /i. m. 384/. A két ellentétes nézet közötti döntés lehetőségét már részben megadják az uriszéki jegyzőkönyvek pereinek szövegei. A választást azonban hagyjuk a Pármány-levelek vizsgálata utánra.

2. A főnevek előtti névelőhasználat:

Nincs olyan elvont főnév a gyüjtésemben, amelyet, ha a determinálás szükségessé teszi, ne előzne meg névelő. 1614. 18: az igazság meg nem homályosittatik; 1616. 25: az keresztyénségben; 1616. 26: rajtam állana az had gyöjtés /előbb szerepelt: küldhetne hadat/; 1621. 269: a békesség megszerzésben; 1622. 274: ugy volt az végzés. A mai szabályoknak megfelelően látja el Pázmány Péter a konkrét főneveket is névelővel aszerint, hogy szükséges-e determinálni a fogalmat vagy nem. 1614. 17: az könyveken pinzt horgásznak; 1616. 25: magok mondgyák az urak; 1619. 240-2: az ország; 1619. 243: mint a parázs; 1621. 270: az uton; az levelet. Indokoltan nem teszi ki Pázmány a névelőt fölsorolásban, ha a két fogalom összetartozik. 1619. 239: az tűz és vas emésztet. Ha a főnév birtokos személyragos szó, akkor csak néha kap névelőt. 1616. 26: Az anyám Massai nemzet volt, az nagyanyám...; 1616. 25: nyeregben tartsák lovokat; 1619. 239: életét; 1621. 273: elménkben; 1616. 24: Alkalmatos-

ságom lévén az irásban. Az ember általános alany még Pázmány korában sem kap névelőt. /Az átolvasott levelek egyetlen ellenpéldával sem szolgáltak./ A következő néhány mondattöredék a névelőtlen általános alany használatának tanuságán kivül az árnyalt, választékos fogalmazás szép bizonysága is. 1616. 25: nyeregben tartsák lovakat; 1616. 25: postán küldhetne ember hadat; 1616. 26: nem kell embernek szégyenleni; 1619. 239: bizhassa ember levélre életét; 1619. 239: várak, kastélok, nemes udvarházak prédára vettettek.

A főnévként használt más szófaju szavak, ha szükséges a determinálás, névelőt kapnak. 1614. 18: az fejér az fekete mellett; 1616. 26: az eleim; 1616. 25: az idegenek. Az egyik és a másik névmás előtti névelőhasználat még mindig ingadozást mutat. 1619. 240: az egyikkel ugyan nem is akara; 1621. 271: egyik; Másik. Pázmány páratlan stilus-készsége a névutók gazdag és választékos használatában is megmutatkozik. A névutós főnevek általában névelővel szerepelnek. 1614. 17: az posoni urak közzül; 1619. 243: Vak uram az ki az rosta által nem lát; 1621. 269: az eddig való discursusok szerént. Nem marad el a névelő akkor sem, ha a szerkezetet birtokos névmás vezeti be. 1614. 17: az én kicsin állapatam és értékem szerént; 1616. 25: az én mondásomhoz képest. Amikor azonban a főnév birtokos személyragos szó /és nem

előzi meg birtokos névmás/, a szerkezet névelő nélkül áll. 1614. 17: Szolgálatom és isteni imádságom ajánlási után; 1616. 26: tehetségem szerént; 1619. 239: tilalmasok országunk törvénye szerint. Két ehhez hasonló szerkezetbe viszont már bekerült a névelő /ugyanazon levélben/, de itt már nem a birtokos személyragos szóra vonatkozik. 1619. 239: az országunk törvénye szerint való generalis salvus conductustól; később: a törvény szerint való generalis salvus conductus.

Két esetben a névelő elmaradását egyéb ok indokolja: a szegény és az Isten szó. 1619. 242: menti Isten és világ előtt magát; 1621. 268: szegény megromlott hazánknak békességre hozása felől. Külön tárgyalást igényelnek az Isten, Felséged, Nagyságod -- az egy tisztelt személyt jelentő -- szavak. Legtöbb esetben ezek is névelővel szerepelnek, főleg ha szerkezetben fordulnak elő. 1614. 17: az kegyelmetek gondviselésére bizatott királyi fővárosban; 1616. 24: az Generalis uram relatiója szerént; 1617. 113: az Ur Isten kegyelmes gondviselése alá; 1621. 272: az Cardinál uramat is; 1621. 271: az Nagyságod jóakarata; 1622. 274: a Felséged commissáriusi is; 1621. 270: Az Nagyságod levelére. Ha önállóan szerepelnek az ilyen szavak, akkor a tulajdonneves megszólitásokhoz hasonlóan nem kapnak névelőt. Közrejátszhat ebben az a törekvés is, amely egyébként az áj-

tatossági müvek szerzésében vagy forditásában Pázmány tollát vezette, hogy tudniillik szellemében és nyelvében egyaránt a vallásos stilust kövesse. Ez a törekvés személyes levelezésének hangvételét és fogalmazását is meghatározta. 1621. 270: Nagyságodat; 1621. 271: Nagyságtok; 1621. 269: Cardinál urunkhoz; 1621. 273: Cardinál uramnak. Az Isten, Úr Isten szavak a névelő szempontjából nagyobb ingadozást mutathak: ha önállóan, bővitmény nélkül fordulnak elő, akkor pontosan az esetek felében névelővel szerepelnek. 1614. 17: Isten... megáldgya; 1616. 26: Istentül ohajtva kérem; 1621. 271: Isten adja; 1614. 18: áldgya meg az Úr Isten; 1616. 24: Az úr Istentül; 1621. 269: az Úr Isten; Az Úr Isten.

3. A szerkezetek előtti névelőhasználat:

A barokk gazdagságu minőségjelzős szerkezetek rendesen névelőt kapnak Pázmánynál. 1619. 239: Az minemő salvus conductust; 1622. 273: az elvégzett dolgokról; 1621. 271: az jó tanácsnak; 1621. 269: az iszonyu vérontások; 1619. 239: az erdélyi fejedelem; 1616. 26: az idegen emberek; 1616. 25: az eszes emberek. A sorszámnévi jelző előtt ingadozik a névelőhasználat. 1619. 239: ez az első ok; 1619. 242: Negyedik és utolsó ok. Valódi melléknévi jelzős főnév csupán egy alkalommal nem kap határozott névelőt: itt a szegény szó birtokos személyragos főnév előtt áll, tehát indokolt a névelőtlen, tömör fogalmazás.

1621. 271: szegény hazánkat. Ha a jelző visszaható névmás, következetesen elmarad a névelő. Ez nem hiányosság: mai nyelvünkben is elhagyható a névelő. 1616. 26: maga oltalmában; 1619. 239: maga hadairúl felel; 1619. 241: magok auctoritásával; 1621. 273: mint maga házánál. A névelő elmaradásának az is lehet oka, hogy a névmást követő főnév birtokos személyragos szó. Következetesen elhagyja Pázmány a névelőt az efféle melléknévi mutató névmás elől. 1616. 25: efféle gaz hireknek; 1616. 26: efféle gaz hireknek; 1616. 25: neveti efféle dolgokat. Különösen az utóbbi esetben hiányolhatjuk a determinálást, amikor az állitmány tárgyas ragozásu ige, a tárgy tehét határozott.

A kijelölő jelzős szerkezetek szabályszerü alakzatok. 1616. 25: azzal az költséggel; 1621. 270: ebben az dologban; 1619. 240: ettől az conventusra való meneteltől ment vagyok. A barokkos diszitésü, de az értelem világosságát mindenképp szem előtt tartó fogalmazás bizonyságául álljon itt két idézet Pázmány Péter leveleiből! 1/ Két névmás is a szerkezetbe ékelődik a kijelölő jelzőn kivül: 1619. 242: ezeket az mi magunk végzésit. 2/ Egy kötőszó került a mutató névmás és a névelő közé: 1621. 270: Ezt pedig az levelet. A szerkezet tehát annyira stabil fölépitésü, hogy ilyen "betoldásokat" is elbir a nyelvi konstrukció felborulás nélkül.

A különböző korok szövegeinek birtokos szerkezeteit vizsgálva érdemes visszanyulni összehasonlításul a szintagma régebbi életéhez. KLEMM ANTAL szerint a "birtokviszonyt vagyis a birtokosnak és a birtoknak összetartozását a finnugorban eredetileg nem jelölték meg sem a birtokoson, sem a birtok nevén raggal." /TörtMondt. 345/. "A codexekben a -nek ragos birtokos már nagyon sürün előfordul, sokszor fölöslegesen." "A -nek ragos birtokos és a nyomatékos birtokszó közé a 16. sz-ban határozott névelő került." /i. m. 346/. Az Érdy-Kódex idején még nem volt a szerkezeten belül névelő /egyetlen kivételt találtam csupán/, előtte viszont általános, amint ezt Zrinyinél is tapasztaltuk. Az uriszéki perekben a ragtalan és a ragos birtokos jelző azonos arányban fordul elő, a névelőhasználat /a nyugat-dunántuli területen/ a mainak megfelelően imponálóan szabályos. Pázmány Péter nyelvét vizsgálva RÉGER BÉLA elmondja, hogy a birtokos szerkezet előtt álló határozott névelő az egész szerkezetre, illetve a birtokos jelzőre vonatkozik, nem a birtokosra. /Nyr. XXXIV, 304-6./ SIMONYI ZSIGMOND ezt a nézetet nem fogadja el /Jelz. 73/. Pedig a névelő pl. a következő szerkezetben sem az őt követő szóra vonatkozik, hanem a birtokra: 1616. 24: az oda fel való végeknek fogyatkozását. Pázmánynál is általános a névelő a szerkezet előtt, csak néhány kivétel van a több tiz

névelős példa ellenében. 1616. 24: Nagyságodnak kedvesivel egyetembe; 1616. 26: hazámnak, nemzetemnek böcsületit; 1617. 112: Szolgálatunk ajánlása után. Talán jogosan éppen a névelő nélküli szerkezeteket idéztem, hiszen ezekben a birtokos jelzők maguk is birtokos személyragos szavak, s igy taszitják a névelőt. Egymáshoz viszonyitva azonos arányban találtam ragos és ragtalan birtokos jelzőt, s a különbség nem befolyásolja azt, hogy előtte általában névelő álljon. A szerkezeteknek legtöbbször egyéb bővitményei is vannak, de a birtok előtt soha nincs névelő. Ugyanezt állapitja meg Apácai Csere János nyelvéről DEME LÁSZLÓ /MNy. LVI, 21--31/: "Apácainál...inkább a ragos, névelő nélküli [szerkezet] a gyakori" /i. m. 29/. Pedig Apácai két emberöltővel Pázmány után született. Csak a nyugat-dunántuli terület uriszéki jegyzőkönyveiben találtam eddig a -nak, -nek ragos birtokos jelző után, a birtok előtt következetes névelőhasználatot /már az 1580--1590-es években!/. Ez a tény is ennek a nyelvi területnek a fejlettségét mutatja. Pázmány viszont a kódexek korának stilusát követte a birtokos szerkezetek használatában. 1622. 274: az szent békességnek és egyességnek megtartására való igyekezetemet; 1621. 270-1: az akkor irt levélnek mását; 1616. 26: Az nemességnek is privilegiomit szeretem; az nemesség privilegioma ellen; 1621. 271: az kegyelmed levelét; 1619. 242:

az csehek békéltetésére; 1614. 17: az ő kerte gyümölcsében; 1619. 239: az erdélyi fejedelem hadai. A birtokos szerkezet megszokott sorrendjét csak egyszer cseréli fel Pázmány a világos mondatfüzés céljából. 1619. 240: ez lőn az oka annak az artikulusnak, melyet. Ez az egyetlen birtokszó, amely névelőt kapott Pázmány általam elolvasott leveleiben. Ha a birtokos jelző személyes névmás, mindig áll előtte névelő. 1616. 26: az én szógálatomért; 1621. 269: az ő felsége. A birtokos szerkezetekben Pázmány nyelve Zrinyiéhez képest nem változott.

A dativus possessivus a birtokos jelzőhöz hasonlóan névelős. 1616. 26: közelvaló atyafiai voltak az atyámnak; 1616. 24: az neoburgi hercegnek lőn audientiája.

A latin kifejezések sokasága a megszokott mondatszerkesztést általában nem zavarja meg. 1619. 241: az 1474. esztendőbeli articulusnak praefatiójából is; 1619. 240: azt az clausulát; 1622. 273: az nikelspurgi tractából; 1619. 240: a plenipotenciát 'teljhatalmat' jól meg examinálta; 1621. 269: a salvus conductus illis clausulis ac verbis 'a szabadságlevél azokkal a záradékokkal és szavakkal'.

Az ezen, azon mutató névmást nem használja Pázmány. A kijelölő jelzős szerkezeten kivül más módon is tud nyomatékot adni egy kifejezésnek: határozószókkal. 1619. 239:

ott az tájon; 1621. 269: onnan az más részről. Itt hangsulyos az az, inkább névmási elem, mint a következő három esetben is. 1616. 25: ez világban; 1621. 269: az hagyott napra; 1622. 273: az hagyott napra. A mutató névmás rövid alakban is előfordul. Különösen figyelemre méltó körülmény, hogy Pázmány Péter egy korai levelében alkalmazza ezt a formát, amikor még a névelőként szereplő az z hangja is ritkán marad el mássalhangzóval kezdődő szavak előtt. 1614. 17: Nem a végre...hogy kegyelmetektül...jutalmat várnék.

A RÉGER BÉLA és SZENDE ALADÁR nézete között fennálló különbség az egyes esetekre vetitve csak részben igaz. A puszta tulajdonnevek előtt Komjáti leveleit követően Pázmánynál valóban megritkul a névelő, de a szerkezet részeként megjelenő tulajdonnevek következetesen névelőt kapnak. Ami a névelő -- egyéb szavak és kifejezések előtti -- használati körét jellemzi, Pázmány levelei és az uriszéki jegyzőkönyvek egyértelmüen SZENDE ALADÁR véleményét támasztják alá: a Komjáti-féle fordítás után, a XVI--XVII. században a névelő használati köre bővül.

A Pázmány leveleiben található névelők formájuk szerint kevés ingadozást mutatnak. KISS IGNÁCZ megállapitja, hogy a határozott névelő "Pázmány első müveiben következetesen »az«, utóbbi müveiben a z-t elejti, hiány-

jellel helyettesiti" /NyK. XV, 212/. Magam nem találtam a levelekben egyetlen hiányjeles névelőt sem /kérdés, nem a kiadás rovására irható-e ez/, viszont a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt 1616-ban két a forma fordult elő, 1619-ben kilenc, 1621-ben hat, 1622-ben szintén kettő. A későbbi levelek tehát következetességet ugyan nem mutatnak, de törekvést a rövid alakra igen. SZENDE ALADÁR figyelmeztet, hogy a szövegekben előforduló "a jelölés valószinüleg a névelő z-jének hasonulását is jelzi" /MNy. LII, 383/. A nyelvi közvélemény /és a tudós nyelvelemzés/ nem fogadta el Dévai Bíró Mátyás Ortographiá-jának /"1538 előtt Krakkóban nevének emlitése nélkül kiadott magyar nyelvü tankönyve... melynek ránk csak egy 1549-ből való javitott kiadása maradt." [A magyar irodalom története, I. Szerk.: Klaniczay Tibor, 323]/ állásfoglalását, hogy a teljes hasonulást a szó eleji mássalhangzó duplázásával kell jelölni, mint egy hittani kézikönyvének cime mutatja: At tiz parancsolatnak, ah hit ágazatainak, am mi atyánknak és ah hit pecsétinek röviden való magyarázatja /Krakkó, 1538/. Igen korán, már a XIV--XV. században, vagy még korábban elindulhatott ez a teljes hasonulásos folyamat, de még az 1843-ban, FOGARASI JÁNOS által irt Müvelt magyar nyelvtan is igy jelöli: "1. az, önhangzóan kezdődő szó előtt, p. o. az élet, az idő;

2. a'/hiányjellel, vagy a nélkül/ mássalhangzó előtt, p. o. a' király vagy a király /közönségesen így mondatik ki: akkirály/." /i. m. 124/. Pázmány sem fogadta el Dévai javaslatát, ami a formát illeti, mint ahogy sem Sylvester, sem Komjáti nem követték azt. A rövid alak azonban láthatóan Pázmánynál is nagyon lassan hódit teret magának.

d/ I. és II. Rákóczi György levelezése /XVII. század/

Ujabb egy-egy emberöltő telt el Pázmány Péter és I. Rákóczi György, valamint I. Rákóczi György és fia, II. Rákóczi György élete, illetve levelezése között /kiadva: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése [1632--1660], Budapest, 1875/. Mivel az apa és a fia nyelvi szokásai, fordulatai és egyáltalán nyelvük fejlettsége között különbségek lehetnek, ezért a levelezésükből vett adatokat külön kezeltem, de párhuzamosan tárgyalom.

1. Határozott névelő a tulajdonnevek előtt:
A tulajdonnevek előtti névelőhasználat igen változatos és következetlen mindkét Rákóczi-levelezésben mind a személy-, mind a földrajzi nevek esetében. I. R. Gy. 1640. 74 /a továbbiakban I. Rákóczi György levélanyagára I. R. Gy., II. Rákóczi György missziliseire pedig II. R. Gy. rövidítéssel, valamint a levél keltének (és a kiadvány oldalszámának) feltüntetésével utalok/: Imre deák; I. R. Gy. 1635. 6: Gyulafi Sámuel levelét; I. R. Gy. 1640. 75: Az Debreczeni uram leveleire; I. R. Gy. 1635. 6: az Somlyodnál; az Somlyodon; II. R. Gy. 1645. 359: Az Bethlen Ferencz uramé; II. R. Gy. 1656. 500: Stefán vajda levelét. Az önállóan szereplő tulajdonnevek esetében a névelő nélküli alakok többségben vannak. Ehhez hasonlóan viselkednek az isten, uristen szavak. I. R. Gy. 1633. 3: adja úr isten; II. R. Gy. 1645. 359: Engedje isten kegyelmedet; I. R. Gy. 1636. 24: az úr istennek

szent neve.

2. A köznevek előtti névelőhasználat:

A köznevek a mai determinálási szabályoknak megfelelően névelővel szerepelnek. Többségükben konkrét főnevet tartalmaznak a levelek. A korábban említett vagy egyedinek vett fogalmak névelőt kapnak. I. R. Gy. 1633. 4: A narancs-najat megtarsd; I. R. Gy. 1632. 3: Az gyermekek; I. R. Gy. 1635. 7: az udvarbirónak; I. R. Gy. 1636. 53: az templomban menvén; I. R. Gy. 1640. 75: az directorral; az tanuk. Hasonló a helyzet II. Rákóczi György leveleiben is, azzal a különbséggel, hogy ezekben jóval több elvont főnév szerepel. II. R. Gy. 1656. 500: az kozákság; II. R. Gy. 1659. 578: az ebekkel; II. R. Gy. 1653. 450: az egyességet akarná; II. R. Gy. 1659. 579: az győzedelem. Jellemző mindkét erdélyi fejedelem fogalmazására, hogy a főnévként használt más szók szabályszerüen névelővel állnak. Érdekes a népnevek alakulása: a melléknév határozott névelővel az egész népet jelöli egyes számban is. I. R. Gy. 1640. 75: az török előtt is; II. R. Gy. 1645. 358: az franczúzzal; II. R. Gy. 1653. 450: az tatár; I. R. Gy. 1637. 57: az török; II. R. Gy. 1659. 579: a török. A népnevek névelő nélkül is előfordulnak. II. R. Gy. 1656. 501: menjenek török ellen; II. R. Gy. 1659. 579: székelységet. A határozatlan, kialakulatlan fogalmazás a népnevek esetében más megoldásokat is ered-

ményez, ami viszont egyben változatosságot is jelent. I. R. Gy. 1636. 53: az lengyelek; II. R. Gy. 1656. 500: az kozákság. A személyragos szavak fele részben névelősek. I. R. Gy. 1637. 57: leveledet; I. R. Gy. 1635. 7: lovaimra; II. R. Gy. 1659. 579: erejét; II. R. Gy. 1643. 106: az feleségemet. Az ember szó nyelvünk eddigi története során nem kapott határozott névelőt, a két Rákóczi fejedelem leveleiben is ingadozást tapasztalunk még. II. R. Gy. 1649. 411: az emberek /ismételten előfordul/; II. R. Gy. 1653. 451: embernek ellenségét nem várni.

3. A szerkezetek előtti névelőhasználat:

A minőségjelzős szerkezetek névelővel szerepelnek I. Rákóczi György leveleiben akkor is, ha a jelző földrajzi névből -i képzővel képzett melléknév. I. R. Gy. 1635. 6: az téli hideg; I. R. Gy. 1636. 24: Az kis keszkenőt; I. R. Gy. 1635. 6: az pataki réten; I. R. Gy. 1640. 74: az székelyhídi tóban; I. R. Gy. 1640. 74: Az szolnoki bék. Feltűnő különbség, hogy II. Rákóczi György fejedelem akár -i-vel földrajzi névből képzett melléknévi jelzőt használ, akár népnévi jelző áll egy személy vagy dolog neve előtt, mindkét szintagma esetében ingadozást mutat a névelő használata. II. R. Gy. 1656. 501: velenczei követ is volt muszka császárnál; II. R. Gy. 1656. 500: Lengyel király levelét; II. R. Gy. 1645. 359: az oláh követ; II. R. Gy. 1659. 579: moldvai havasalli hadakért; II. R. Gy.

1653. 450: Az kozák hetmán maga is. Természetesen nincs határozott névelő a jelzős szerkezet előtt, ha a jelzett szó határozatlan tárgy, s mellette az igei állitmány alanyi ragozásu. II. R. Gy. 1659. 579: török zászlókat nyertünk. Az egyéb minőségjelzős szerkezetek II. Rákóczi György leveleiben is szabályosak. A kijelölő jelzős szintagmák a nyelvtörténet során kialakult formát megtartják. I. R. Gy. 1634. 4: ezt az gyöngyszemet; II. R. Gy. 1653. 450: az az ember; I. R. Gy. 1640. 75: azt is az medvét. Az apa változatosabb szókincsü és mondatfelépitésü példaanyaggal szolgáló leveleiben az indokolt névelőelmaradás eseteit is megtaláljuk: ha a jelzett szó birtokos személyragos, akkor nem alkalmaz névelőt a fejedelem. I. R. Gy. 1636. 53: sok kegyelmességiért; I. R. Gy. 1633. 3: egyik szemét; de: I. R. Gy. 1640. 75: az egyik medve /az egyik névmás elé csak akkor került névelő, ha a jelzett szó nem birtokos személyragos főnév!/; I. R. Gy. 1640. 75: maga szavában; I. R. Gy. 1637. 57: szinte tized napja.

A mennyiségjelző előtt általában névelő áll. I. R. Gy. 1634. 4: az 126 szemet; I. R. Gy. 1634. 4: Az öt hétben /mindkét fogalmat emlitette korábban a levél irója, tehát a determinálásra szükség volt/.

Az uriszéki jegyzőkönyvek gazdag birtokos jelzős szerkezeteihez viszonyitva itt aránylag kevés ilyen szin-

tagmát találtam. Mindkét Rákóczi fejedelem használ névelőt, ha a birtokos jelző személyes névmás. I. R. Gy. 1632. 3: Az te szerelmes urad; II. R. Gy. 1659: 579: a mi győzedelmes hadunk. I. Rákóczi György a bővebb szerkezetet alkalmazza szivesebben, de a birtokszó elé nem tesz névelőt, az ifjabb fejedelem pedig a tömörebb formát használja inkább. I. R. Gy. 1636. 53: Az arany puska palaczkonnak egyikét; II. R. Gy. 1659. 579: az ország hadát.

Mindkét erdélyi fejedelem gyakran használja leveleiben az ez, az mutató névmást névelő nélkül, kijelölő jelzői értékben. /Ezen mutató névmást csupán egyszer találtam I. Rákóczi Györgynél./ I. R. Gy. 1641. 93: az héten; I. R. Gy. 1640. 74: ez telen; II. R. Gy. 1653. 450: Ez hónak 4. napján írt nagyságod levelét; II. R. Gy. 1653. 451: sz dolog; ez szegény hazának javára.

Mind a levelek, mind I. Rákóczi György végrendelete alapján megállapitható, hogy a névelőhasználat néhány minőségjelzős szerkezeten és a birtokos szerkezeteken kivül minden mondattani helyzetben a mainak megfelelő. A névelő formája a Pázmány Péternél találtakhoz képest nem változott: néhány kivételtől eltekintve az alaku. I. Rákóczi György fejedelem elolvasott leveleiben összesen három a formát találtam mássalhangzóval kezdődő szavak előtt /időben is szórtan/, II. Rákóczi György

1659-es leveleiben viszont tiz a-s adatot jegyeztem föl, ami már a rövid forma lassu térhóditására enged következtetni fejedelmünk nyelvében is /föltéve, hogy a kiadás hiven követte a kézirás határozott névelőinek alakját/.

VI. Szakirodalom

1/ A mai magyar nyelv rendszere I. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 268-81. l. /MMNyR I./

2/ Badics Ferencz: A magyar nyelv jellemző hang- és alaktani sajátságai, NyK. XV, 405-6.

3/ Balázs János: A magyar határozott névelő kialakulása, NyK. LVII, 204-24.

4/ Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza, Gondolat Kiadó, Bp. 1963. /MNyÉletr./

5/ Benkő Loránd: A legrégibb magyar szövegemlékcsoport: Bevezető. Általános észrevételek. MNy. LXXIII, 130-46.

6/ Benkő Loránd: A legkorábbi magyar szövegemlékcsoport: Olvasatok. Értelmezések. MNy. LXXIII, 288-302.

7/ Berrár Jolán: Magyar történeti mondattan, Tankönyvkiadó, Bp. 1957. Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek. /TörtMondt./

8/ Bogner Mihály: A Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódex mondattana /Dokt. értek./ 1912. /BKMondt./

9/ Budenz József: A magyar meg igekötőről, NyK. II, 161-4.

10/ Deme László: Apáczai Csere János nyelvhasználatáról, MNy. LVI, 21-31.

11/ Fábián Pál: A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt, MNy. LII, 489-91.

12/ Grétsy László: Tegyünk-e névelőt a birtokos jelzőként álló családnevek elé? MNy. LIV, 360.

13/ Imre Samu: A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben, MNy. XLIX, 348-59.

14/ Imre Samu: A Szabács Viadala, Akadémiai Kiadó, Bp. 1958. /SzV/

15/ Jakubovich Emil--Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv, Pécs, 1929.

16/ Kertész Manó: Simonyi Zsigmond: A jelzők mondattana, NyK. XLIII, 387.

17/ Kiss Ignácz: Pázmány nyelve, NyK. XV, 212.

18/ Klemm Antal: Magyar történeti mondattan, MTA, Bp. 1928-42. /TörtMondt./

19/ Kováts S. János: A répcevidéki nyelvjárás, Nyr. XX, 364.

20/ Melich János: Elnöki megnyitó beszéd, MNy. XXIV, 4.

21/ Mikola Tibor: A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez, MNy. LXII, 441-61.

22/ M. Korchmáros Valéria: Két megfigyelés a Halotti Beszéd névmáshasználatáról, MNy. LXXII, 210-2.

23/ Molnár--Simon: Magyar nyelvemlékek, Bp. 1976.

24/ Nagy J. Béla: A Péter tyukja, MNy. LV, 263.

25/ Pusztai István: A határozott névelő használata a Birk-kódexben, MNy. LIII, 109-17.

26/ Réger Béla: A határozott névmutató, Nyr. XXXIV, 176-88, 231-44.

27/ Simonyi Zsigmond: A jelzők mondattana, 1913. /Jelz./

28/ Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok, MNy. LIII, 335-51.

29/ Szamosfalvi Gergely [Sz. J.]: Mondatrész-e a névelő, s ha az, milyen mondatrész? MNy. XXI, 100-2.

30/ Szende Aladár: A határozott névelő elmélete és használata Sylvesternél, MNy. LII, 382.

31/ D. Bartha Katalin: Sajnálom szegényt, Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből, Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 34-38.

TARTALOMJEGYZÉK

I. Előszó 1

II. Korai nyelvemlékeink /XII--XIV. század/ . . . 8

III. A Bécsi Kódex /XV. század/ 16

A Szabács Viadala /XV. század/ 20

IV. Az Érdy-Kódex /XVI. század/ 23

V. XVI--XVII. századi világi szövegek 32

a/ Zrinyi Miklós levelezése /XVI. század/ . . 32

b/ Uriszéki perszövegek /XVI--XVII. sz./. . . 37

c/ Pázmány Péter levelezése /XVII. sz./ . . . 66

d/ I. és II. Rákóczi György levelezése /XVII. század/ 79

VI. Szakirodalom 85